

Yogyakarta

> Yogyakarta en Surakarta: geschiedenis van de Vorsten- steden

Inleiding

De steden Yogyakarta en Surakarta worden beschouwd als culturele hoofdsteden van Java. Beide steden werden halverwege de 18de eeuw gesticht door onafhankelijke vorsten, die zich bij de aanleg lieten leiden door traditionele Javaanse opvattingen over stedenbouw en architectuur. Hoewel ze later door de koloniale machthebbers werden onderworpen, lukte het de vorsten om tot het eind van de koloniale periode een zekere mate van onafhankelijkheid te bewaren. In de wisselwerking van Javaanse en westerse tradities bleven de vorsten hun stempel drukken op het openbare leven, het bestuur en de inrichting van de steden. Pas na de onafhankelijkheid van Indonesië werden gemeenteraden opgericht die het dagelijks bestuur overnamen. De invloed van de vorsten van Yogyakarta en Surakarta is echter al-

tijd gebleven, waardoor de steden zich tot op heden in sfeer en vorm duidelijk onderscheiden van andere in Indonesië. In deze inleiding wordt eerst de gemeenschappelijke geschiedenis van Yogyakarta en Surakarta besproken, waarna een beschrijving volgt van drie wandelroutes door Yogyakarta en een door Surakarta.

De stichting van de hofstad Surakarta

Op 17 februari 1745 vertrok een processie vanaf de verwoeste *kraton* van Kartasura naar de beoogde locatie van een nieuwe hofstad nabij het dorp Solo. Voorop in de processie werden twee heilige waringinbomen en het paviljoen Bangsal Pangrawit gedragen. Daarachter volgde een stoet van onder andere olifanten, ruiters, hoogwaardigheidsbekleders, hofdienaren, troepen van de vorst, een Nederlands garnizoen, *sunan* (vorst) Pakubuwono II (PB II), zijn vrouwen, de kroonprins, een vertegenwoordiger van de VOC en de heilige rijkssieraden. De waringinbomen werden midden op het *alun-alun* (stadsplein) van de nieuwe stad ge-

Sacrale dans aan het hof van het sultanaat Yogyakarta, litho uit 1876

plant en het paviljoen werd onderdeel van het nieuwe paleis. De stad werd Surakarta gedoopt.

Sunan PB II was een afstammeling van de legendarische Panembahan Senopati Ingalogo. Aan het einde van de 16de eeuw wist deze Senopati van het Mataram-rijk, dat hij in 1575 van zijn vader had geërfd, het dominante vorstendom van Midden-Java te maken. Een mystieke gebeurtenis hielp hem hierbij, namelijk een ontmoeting met de mythologische godin van de Zuidzee, Ratu Kidul. Drie dagen verbleef hij in haar onderzeese paleis en in deze periode werd hij door haar ingewijd in alles wat een vorst aan kennis nodig heeft. De huidige vorsten van Yogyakarta en Surakarta, als erfgenamen van Senopati, houden door middel van dans en rituelen nog steeds een mystieke band met godin Ratu Kidul in stand.

Senopati bouwde het eerste paleis van de Mataram-dynastie in de plaats Kota Gede. Hoewel hij islamitisch was, legde hij een duidelijk verband met het hindoe-boeddhistische verleden van Java. Dit uitte zich onder andere in stedenbouw en architectuur, in rituelen en in het gebruik van heilige erfstukken van het 14de-eeuwse Majapahit-rijk uit Oost-Java. Senopati werd in 1601 op de vorstelijke begraafplaats van Kota Gede begraven.

Sultan Agung, de kleinzoon van Senopati, regeerde van 1614 tot 1645. Deze vorst wist het Mataram-rijk tot zijn verste grenzen uit te breiden, in een periode waarin ook de VOC een vaste basis op Java kreeg. De VOC leek in eerste instantie een bondgenoot in de strijd tegen de havenstad Banten, maar bleek later een formidabele tegenstander waar twee veldtochten (1628 en 1629) jammerlijk tegen mislukten. Tijdens zijn bewind verbond sultan Agung het islamitische geloof met hindoe-Javaanse tradities. Traditionele oogstfeesten (*garebeg*) werden gevierd

op islamitische feestdagen en *gamelan*-muziek en *wayang kulit* (schaduwpoppenspel) werden gebruikt om het volk naar de moskee te lokken. In 1640 verplaatste sultan Agung zijn paleis van Kota Gede naar Kerta. Na zijn dood verhuisde het paleis via Plered en Kartasura naar uiteindelijk Surakarta in 1745.

De vorsten van het Mataram-rijk waren absolute heersers, zowel op bestuurlijk als religieus gebied. Ze functioneerden als *pan-togamo* (beschermer van het geloof) en *khalif* (vertegenwoordiger van God op aarde). Hoewel ze islamitisch waren, zetten ze hindoe-Javaanse tradities voort. De vorsten ontleenden hun mystieke macht aan het beheer van de heilige rijksraden en erfstukken, aan *wahyu* (godelijk mandaat) en aan de locatie van de *kraton*. Door het uitvoeren van sacrale ceremonieën en rituelen konden de goden gunstig worden gestemd (macrokosmos en microkosmos in evenwicht), waardoor er voorspoed, vrede en welvaart in het rijk zou heersen. Doel van de wisselwerking tussen goden, vorsten en onderdanen was het één worden of samengaan. Vorsten straalden hun mystieke macht uit over hun onderdanen. Hoe dichter men bij een vorst stond, zowel in afstamming als in fysieke af-

Litho van een Javanees vorst, waarschijnlijk HB V

stand, hoe meer men daar profijt van had. Traditiegetrouw werden de vorsten daarom met alle eegards behandeld, iets wat tot op heden nog gebeurt.

De traditionele Javaanse stad: opbouw, functie en symboliek

Toen sunan PB II in 1745 in Surakarta zijn nieuwe stad bouwde, liet hij zich leiden door Javaanse stedenbouwkundige tradities. De stadsstructuur bestond uit vier vaste elementen (*catur gatra tunggal*): *kraton*, *alun-alun*, moskee en markt. De *kraton* was het exclusieve domein van de vorst (zie p. 256). Achter hoge muren woonden hier de vorst, zijn directe familieleden en een selecte hofhouding. Het complex was niet toegankelijk voor gewone stervelingen. Rond de *kraton* werd een grotere, ommuurde binnenstad gebouwd. Stadsmuren, poorten en een gracht moesten de binnenstad en de *kraton* beschermen tegen aanvallen van buiten. Binnen de ommuurde stad woonden afstammelingen van de vorst, paleistroepen en paleisbedienden. Hoewel het *alun-alun* buiten de ommuurde binnenstad lag, maakte het deel uit van de opzet van de *kraton*. Het symboliseerde een oceaan, onderdeel van de *kraton* als weergave van de macrokosmos op aarde. Het plein functioneerde als plek waar de werelden van de vorst en het volk elkaar ontmoetten. Tijdens troonsbestijgingen, ceremoniën en rituele audiënties toonde de vorst zich aan het volk in de aan het *alun-alun* grenzende *kraton*-

paviljoens *pagelaran* en *siti inggil*. Op het *alun-alun* vonden processies, jaarmarkten, tijdgervechten en exercities van paleistroepen plaats.

De grote moskee aan de westzijde van het plein (de richting van Mekka) werd gebruikt door zowel de vorst als het gewone volk. Hier werd drie keer per jaar tijdens de *garebeg*-ceremoniën een door de vorst geprepareerde spijsberg (*gunungan*) aan het volk aangeboden. Deze van oorsprong hindoe-Javaanse oogstfeesten werden op islamitische feestdagen gevierd (geboortedag van Mohammed, offerfeest, einde van de vastenmaand).

Een denkbeeldige oost-westlijn ten noorden van het *alun-alun* verdeelde de stad in een sacraal zuidelijk deel en profaan noordelijk deel. De markt (*pasar*) ten noorden van deze lijn was het domein van het gewone volk, waar levensmiddelen en gebruiksvoorwerpen werden verhandeld en sociale interactie plaatsvond. Het lag buiten de stadsmuren, maar was onlosmakelijk verbonden met de opzet van de traditionele Javaanse stad. Rond deze vier elementen ontwikkelde zich de verdere stad. Er ontstonden kampongs buiten de stadsmuren rond huizen van adellijke families (*ndalem*). Ook werden regimenten van de paleistroepen in gebieden buiten de stadsmuren geplaatst. Daarnaast kregen vreemdelingen als Chinezen, Arabieren en Europeanen hun eigen kwartieren toegewezen.

Gunungan tijdens een garebeg-ceremonie, 1890

De stichting van de hofstad Yogyakarta en het prinsdom Mangkunegaran

Nadat sunan PB II de stad Surakarta had gesticht, duurde het niet lang voordat nieuwe conflicten de kop opstaken. Opvolgingstwisten, landclaims en onvrede over de toegenomen invloed van de VOC leidden er in 1749 toe dat twee prinsen de wapens opnamen tegen de pas geïnstalleerde sunan PB III. Na zes jaar strijd werd in 1755 het ver-

drag van Giyanti gesloten tussen de opstandige prins Mangkubumi aan de ene kant en sunan PB III gesteund door de VOC, aan de andere kant. Het Mataram-rijk werd in tweeën gedeeld. Prins Mangkubumi kreeg de titel sultan Hamengkubuwono (HB) I en werd als vorst van het nieuwe sultanaat Yogyakarta geïnstalleerd. Twee jaar later werd er vrede gesloten met de tweede opstandige prins, die ook een titel (prins Mangkunegara) en grondgebied (een deel van de stad Surakarta en enkele buitengewesten) kreeg. Hiermee werd de basis gelegd voor een periode van rust, maar ook voor een toenemende concurrentie tussen de vorstenhoven, die van invloed zou zijn op latere ontwikkelingen in de regio.

In 1756 begon sultan HB I met de aanleg van zijn nieuwe *kraton* en hofstad Yogyakarta in de buurt van Kota Gede (de eerste hoofdstad van het Mataram-rijk) en de begraafplaatsen van de voorouders van de dynastie (Senopati in Kota Gede en sultan Agung in Imogiri). Yogyakarta werd in vorm en symboliek een kopie van Surakarta. Ook hier vormden de *kraton*, het stadsplein, de moskee en de markt de vier basiselementen van de nieuwe stad. Een nieuw onderdeel was het vorstelijke lusthof Taman Sari, buiten de *kraton*-muren maar nog binnen de stadsmuren.

De 19de eeuw: van Java-oorlogen tot integratie in de koloniale economie

Na de opdeling van het Mataram-rijk bleef het lange tijd rustig in Midden-Java. Opvolgingskwesties, teruglopende inkomsten van de lokale adel en onvrede over de groeiende invloed van de koloniale overheid leidden echter tot de verwoestende Java-oorlogen (1825-1830). De verbanning in 1830 van de leider van de opstand prins Diponegoro vormde het einde van het conflict. Na de oorlogen werd de omvang van het grondgebied van de vorsten van Yogyakarta

ta en Surakarta teruggebracht tot die van het Mataram-rijk aan het einde van de 16de eeuw. De Vorstenlanden, zoals het gebied werd genoemd, kreeg de status van semi-autonoom zelfbestuursgebied. De grond was in ruil voor toelagen en privileges in het bezit van de koloniale overheid gekomen, maar in bruikleen teruggegeven aan de vorsten. Van de vorsten werd verwacht dat ze medewerking verleenden aan de uitvoering van het gouvernementsbeleid. De vorsten (die de status van regent hadden) bezaten een eigen ambtenarenapparaat (inlands bestuur, verantwoordelijk voor de inheemse bevolking), maar werden in alle openbare bestuurszaken terzijde gestaan door een Europees bestuursapparaat (binnenlands bestuur, verantwoordelijk voor de westerse bevolking), geleid door een resident. De resident, de hoogste Nederlandse bestuurder in de regio, stond op gelijk niveau met de vorsten.

Tot 1870 hadden de Vorstenlanden een uitzonderingspositie in Nederlands-Indië. Terwijl in de rest van de kolonie het cultuurstelsel van kracht was (wat onder andere inhield dat het gouvernement een monopolie had op het innen, vervoeren en verhandelen van bepaalde cultuurgewassen), konden in de Vorstenlanden westerse, particuliere investeerders grond van adellijke grondbezitters pachten en hier exportgerichte plantageondernemingen opzetten. Aan het einde van de 18de eeuw hadden zich al westerse, particuliere plantageondernemers in de Vorstenlanden gevestigd. In de steden Yogyakarta en Surakarta ontstond zodoende een kleine, westerse gemeenschap, die niet alleen uit soldaten en gouvernementsambtenaren bestond, maar ook uit particuliere ondernemers. Oorspronkelijk woonden zij dicht bij de veilige muren van de Nederlandse forten. Na 1830, toen de rust was teruggekeerd in Midden-Java, bouwden zij huizen in de westerse kwartieren of aan uitvalswegen in de stad.

De kraton van Midden-Java

Pleinen, poorten en hoge muren in de kraton van Yogyakarta

Het woord *kraton* is afgeleid van *ke-ratu-an* en betekent 'woonplek van de vorst' (*ratu*). De *kraton* van Yogyakarta en Surakarta (zie p. 272 en 310) werden beide halverwege de 18de eeuw gebouwd en vertonen veel overeenkomsten. Het zijn complexen van pleinen, open paviljoens en functionele gebouwen, die door poorten en hoge muren van de buitenwereld zijn afgesloten. Ze vormden het exclusieve domein van de vorst en zijn familie.

Ideeën uit de Javaanse cultuur en filosofie liggen ten grondslag aan de vorm en opbouw van een *kraton*. De keuze van een geschikte locatie is van belang, omdat een *kraton* zijn mystieke kracht ontleent aan een juiste ligging ten opzichte van bergen, oceanen en bossen. De nadruk in de opbouw van het complex ligt op de noord-zuidas, waaraan zich zeven pleinen met paviljoens bevinden. Pleinen, muren en paviljoens symboliseren oceanen, continenten en bergen en vormen

een weergave van de macrokosmos op aarde. Het noordelijke en zuidelijke deel van de *kraton* zijn gespiegeld ten opzichte van elkaar en refereren aan de tweeledigheid van de wereld (een zichtbare wereld en een parallelle schaduwwereld). Het centrale plein vormt een weergave van de hemel op aarde. De grote *pendopo* (zie p. 15) op dit plein symboliseert de heilige berg Mahameru (in de hindoeïstische mythologie de verblijfplaats van de goden) en het middelpunt van de wereld. In dit paviljoen onderhoudt de vorst zijn persoonlijke band met de goden door het (laten) uitvoeren van hofrituelen, waaronder opvoeringen van sacrale hofdansen (zie p. 328). De heilige rijkssieraden, waar de vorst gedeeltelijk zijn macht aan ontleent, worden bewaard in de *dalem agung* achter de grote *pendopo*.

Gebouwen en pleinen langs de noord-zuidas van de *kraton* symboliseren de spirituele ontwikkeling van de mens. Het

Draagsters van de rijkskleraden, kraton Surakarta

betreden van het centrale plein van de kraton staat gelijk aan het benaderen van de perfectie van de hemel. Het spiritueel benaderen van God is een belangrijk concept in de Javaanse filosofie. De weg die hiervoor moet worden afgelegd is in de kraton symbolisch weergegeven in de route van het centrale plein naar het tugu-monument in het noorden. Deze route passeert onder andere het alun-alun (de onmetelijkheid van het menselijk bewustzijn, met de twee waringinbomen als tegenpolen in het universum), een kruising van wegen (een zoektocht naar het juiste pad), de markt (verleidingen van wereldlijk vermaak) en het kantoor van de rijksbestuurder (verleidingen van wereldlijke macht). Uiteindelijk wordt de eenwording van vorst, onderdanen en God symbolisch bereikt in het tugu-monument.

Daarnaast is de kraton verdeeld in een oostelijk deel voor mannen (*ksatriyan* of *keputran*) en een westelijk deel voor vrouwen (*keputren*). Terwijl pleinen, poorten en gebouwen langs de noord-zuidas voornamelijk een bestuurlijke en ceremo-

niële functie hebben, zijn de oostelijke en westelijke delen van de kraton groten-deels residentieel van karakter.

Een belangrijke taak van de vorst is het uitvoeren van sacrale ceremonieën en hofrituelen. Een juiste uitvoering creëert harmonie, vrede en welvaart in het rijk en geeft onderdanen bescherming. Tot op heden voeren de vorsten van Yogyakarta en Surakarta jaarlijks verschillende ceremonieën uit, waaronder *garebeg* (voormalige oogstceremonieën, tegenwoordig drie keer per jaar gevierd op islamitische feestdagen), *labuhan* (waarbij offers worden gebracht aan geesten en goden op

Processie met *gunungan* tijdens een *garebeg*-ceremonie, Yogyakarta, 2010

Pendopo in de kraton van Yogyakarta

bergen en in zee), *kirab pusaka* (processie van de heilige erfstukken), *jumenengan* (troondag van de vorst) en *selamatan* (rituele maaltijden). Veel ceremonieën zijn privé en worden in de centrale delen van

de *kraton* uitgevoerd. Openbare ceremonieën (troonsbestijgingen, rituele audiënties, *garebeg*-vieringen) vinden plaats in de *siti inggil* en *pagelaran*, de meest noordelijke paviljoens van de *kraton*.

Paleizen werden in de 19de eeuw op Europese wijze ingericht

De kratons waren aanvankelijk ruim opgezette, maar sobere complexen. Traditionele, Javaanse paviljoens (*pendopo*) zijn van hout gebouwd en hebben weinig versieringen en inrichtingselementen. Ook andere gebouwen binnen de *kraton*-muren waren aanvankelijk uit hout en bamboe opgetrokken en werden pas later vervangen door stenen bouwwerken. Door opeenvolgende vorsten werd veel aan de complexen verbouwd. In de loop van de 19de eeuw gingen de vorsten zich spiegelen aan de koloniale overheersers. Financiële vergoedingen van het gouvernement werden gebruikt om de *kraton* aan te kleden met westerse materialen en gebruiksvoorwerpen (stenen gebouwen van meerdere verdiepingen, marmeren vloeren, porseleinen potten, kristallen kroonluchters, ijzeren pilaren, meubilair, tafelzilver, klassieke beelden, schilderijen). In deze periode kregen de kratons hun huidige uiterlijk.

Onderdeel van de *kraton* van Surakarta is een tuincomplex met daarin een kunstmatig meer en een meditatiegrot. In Yogyakarta introduceerde sultan HB I tijdens de bouw van de *kraton* in 1756 een nieuw concept. Ook hij liet een tuincomplex aanleggen (*Taman Sari*), maar plaatste dit buiten de *kraton*-muren (maar nog binnen de stadsmuren). *Taman Sari* was een complex van tuinen, fruitgaarden, meren, zwembaden, eilanden, tunnels en residentiële gebouwen, dat als lusthof voor de sultan en zijn familie diende, maar ook een defensieve en spirituele functie had. Sunan PB X liet in 1901 ver buiten de stadsmuren de stadstuin *Taman Sriwedari* aanleggen, waarschijnlijk naar voorbeeld van *Taman Sari*.

Ongemakkelijke samenwerking tussen regent (Sunan PB XI) en resident (W. de Voogt), ca. 1897

Na de afschaffing in 1870 van het cultuurstelsel werden de Vorstenlanden gelijkgesteld aan de rest van Nederlands-Indië. Aan de ene kant betekende dit een verlies van privileges, aan de andere kant had het openen van de koloniale economie, net als in andere delen van Nederlands-Indië, een versnelde economische groei en een toename van de welvaart tot gevolg. Yogyakarta en Surakarta werden geïntegreerd in de Nederlands-Indische economie. De eerste spoorlijn van Nederlands-Indië verbond in 1873 beide steden met de haven van Semarang. De autonome bevoegdheden van de vorsten werden verder ingeperkt en vestigingsmogelijkheden en rechtszekerheden voor Europeanen en vreemde oosterlingen (voornamelijk van Chinese afkomst) in de Vorstenlanden werden uitgebreid.

1900-1942: economische groei en stadsuitbreidingen

Als gevolg van de economische groei breidden Yogyakarta en Surakarta na 1900 verder uit. Zowel het inheemse bedrijfsleven (productie van textiel en batik, overige ambachten, handel) als het westerse bedrijfs-

leven (plantages, industrie) floreerden. Met de komst van dienstverlenende en toelevende bedrijven kregen de steden een regionaal-verzorgende functie. De westerse gemeenschappen breidden uit, waardoor er een groeiende vraag ontstond naar Europese woningen, winkels, uitgaansgelegenheden, onderwijsinstellingen en gezondheids-, sport- en recreatievoorzieningen.

Yogyakarta vormde een aantrekkelijke vestigingsplaats voor het westerse bedrijfsleven vanwege het open en moderne karakter. Na 1900 ontstonden er een westers zaken centrum, een moderne winkelstraat en nieuwe woonwijken. In 1917 werden de eerste kavels uitgegeven van de nieuwe Europese woonwijk Kota Baru, aan de rand van de stad en in de buurt van de treinstations. De wijk werd als een tuinstad ontworpen: ruime kavels, vrijstaande huizen in Europese stijl, brede wegen en een ruim aanbod aan groen-, sport-, gezondheids- en onderwijsvoorzieningen.

Surakarta was bestuurlijk verdeeld tussen twee concurrerende vorstenhoven, waardoor een effectief stedenbouwkundig beleid moeizamer verliep. Het hof van Sunan PB X werkte zo min mogelijk samen met het Nederlandse bestuur, terwijl prins MN VII juist bijzonder Nederlandsgezind was. Gevolg was dat geplande stadsuitbreidingen alleen tot stand kwamen op het grondgebied van Mangkunegaran, in het noordwestelijke deel van de stad. Hier verschenen onder andere een nieuwe Nederlandse wijk (Villapark) en enkele onderwijs- en gezondheidsinstellingen. Een modern zaken-district of winkelgebied ontwikkelde zich niet of nauwelijks in Surakarta.

Als gevolg van de groei van de economie nam vanaf 1900 de migratie van Javaanse plattelandsbewoners naar de steden sterk toe. De bestaande stedelijke kampongs verdichtten en breidden uit, waardoor levensomstandigheden verslechterden. In Surakar-

hebben voor de toekomst van het sunanaat.

Van oorlog naar *merdeka*: 1942 tot heden

Tijdens de Tweede Wereldoorlog (1942-1945) werkten de vorsten van Midden-Java noodgedwongen mee met de Japanse autoriteiten (zoals ze ook met het Nederlandse koloniale bewind hadden meegewerkt). Sultan HB IX probeerde door middel van groot-schalige openbare werken (de aanleg van het Mataram-kanaal) deportatie van Javaanse arbeiders zoveel mogelijk te voorkomen. In 1944 en 1945 kwamen zowel prins MN VII als sunan PB XI te overlijden. Hun opvolgers waren jong en slecht voorbereid op de grote veranderingen die stonden te gebeuren.

Nadat Sukarno op 17 augustus 1945 de onafhankelijkheid had uitgeroepen, verklaarden de vorsten van Yogyakarta en Surakarta zich ondergeschikt aan de republiek. Ze probeerden echter hun autonome status zoveel mogelijk te behouden. Toen de eerste Nederlandse troepen terugkeerden in Batavia besloot Sukarno op uitnodiging van sultan HB IX de hoofdstad van de republiek

De moderne winkelstraat Malioboro in Yogyakarta, 1935

ta zorgde een pestepidemie in 1915 en 1916 voor veel slachtoffers. In het kader van de ethische politiek werden de vorsten, als verantwoordelijke bestuurders, gestimuleerd om meer aandacht te besteden aan gezondheidszorg, onderwijs en verbetering van de levensomstandigheden van de lokale bevolking. In beide steden vonden op kleine schaal kampongsaneringen plaats, maar deze waren bij gebrek aan financiële middelen onvoldoende voor structurele verbeteringen.

In 1939 overleden zowel sunan PB X als sultan HB VIII. De opvolger in Yogyakarta was al sinds zijn jongste jaren als kroonprins aangewezen en goed op zijn taak voorbereid. Zijn vader had hem een westerse opvoeding meegegeven, waaronder een verblijf van zes jaar in Nederland voor studie. In Surakarta was er echter sprake van een opvolgingskwesitie. Het koloniale gouvernement benoemde een oude prins tot sunan PB XI. Zijn concessies aan de Nederlanders zetten zoveel kwaad bloed, dat de kiem voor een antifeodale houding onder het volk was gelegd. Dit zou grote gevolgen

Een jonge sultan Hamengkubuwono (HB) IX

naar Yogyakarta te verplaatsen. Op 6 januari 1946 nam Sukarno zijn intrek in het presidentieel paleis in de stad, voorheen de woning van de resident van Yogyakarta. De sultan was politiek actief binnen het bestuur van de jonge republiek. Daarnaast hield hij ook de lokale bestuursmacht in eigen hand en zorgde daarmee voor orde in de stad. In Surakarta verzetten de vorsten zich tegen een verdere inperking van hun autonomie door de nieuwe republiek. In reactie daarop werden in april 1946 sunan PB XII en prins MN VIII door radicale, antifeodale groeperingen gedwongen hun bestuurlijke macht op te geven, waarna een onafhankelijk gemeentebestuur de stad overnam. Terwijl Yogyakarta het politieke centrum vormde van verzet tegen de terugkeer van het Nederlandse gezag in Indonesië, werd Surakarta verscheurd door de strijd tussen radicale groeperingen, terzijde geschoven vorstelijke families en een machteloos stadsbestuur.

De verovering van Yogyakarta door het Nederlandse leger (de zogenaamde "tweede politionele actie") en de arrestatie van Sukarno aan het einde van 1948 luidden verrassend genoeg het einde in van het Nederlandse koloniale bewind. Onder druk van de Verenigde Naties werd de Nederlandse regering gedwongen de onafhankelijkheid van Indonesië te erkennen. Op 27 december 1949 kon sultan HB IX in Jakarta als vertegenwoordiger van de republiek de overdracht tekenen. Een dag later verhuisde de hoofdstad van de republiek terug naar Jakarta. Als dank voor de steun kreeg het sultanaat Yogyakarta de status van bijzondere regio binnen de republiek. De sultan werd als gouverneur aangesteld en behield zodoende zijn bestuurlijke macht. Daarnaast bleven ook de sultangronden in zijn bezit. De vorsten van Surakarta hadden hun bestuursmacht in 1946 al verloren en zagen na de onafhankelijkheid hun grondgebied opgaan in de provincie Midden-Java. Hierdoor verloren zij een groot deel van hun traditio-

Hotel Merdeka, nu Hotel Garuda, in 1940 onderkomen van de republikeinse regering.

nele inkomstenbronnen:

In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw veranderde er weinig aan de ruimtelijke inrichting van Yogyakarta en Surakarta. Een stagnerende landelijke economie en het geringe nationale belang van beide steden zorgden voor een gebrek aan investeringen. Wel nam migratie van het platteland naar beide steden grootse vormen aan. Kampongs breidden uit en bijna alle open ruimte binnen de stadsgrenzen werd in gebruik genomen. In Surakarta ontstonden uitgestrekte krottenwijken in het noordelijke deel van de stad. Na grote overstromingen in 1966 werd de stad zelfs tot nationaal rampgebied uitgeroepen. Toen pas kwamen er middelen uit het nationale budget vrij voor saneringen en kampongverbeteringen. Belangrijkste ontwikkeling in Yogyakarta in deze periode was de opening van de nieuwe campus van de universiteit UGM aan de noordelijke stadstrand. Hiermee werd Yogyakarta de belangrijkste universiteitsstad van het land.

Pas in de jaren zeventig begon onder leiding van president Suharto de Indonesische eco-

nomie zich te herstellen, hoewel dit voor Yogyakarta en Surakarta als agrarische, regionaal-verzorgende steden in eerste instantie weinig gevolgen had. Sultan HB IX diende in deze tijd een periode als vice-president. De vorstenhoven van Surakarta kregen vanwege een familieband van de echtgenote van president Suharto met het prinsdom Mangkunegaran meer aandacht en financiële steun om hun cultureel erfgoed in stand te houden.

Uiteindelijk zorgden de stormachtige groei van de landelijke economie in de jaren tachtig en negentig ook voor grote veranderingen in de Midden-Javaanse steden. Omdat de meeste ruimte binnen de stadsgrenzen was volgebouwd kwamen nieuwe infrastructurele werken en stadsuitbreidingsprojecten tot stand aan de stadsranden of in omliggende gemeenten. Aan de structuur van de 18de-eeuwse binnensteden veranderde echter weinig, hoewel een gebrekkige monumentenzorg sloop van historische panden niet altijd kon voorkomen. Wel gaven enkele geslaagde renovatieprojecten een nieuwe toekomst aan historische gebouwen. Zowel in Yogyakarta als in Surakarta werden na 2000 onafhankelijke erfgoedgroeperingen opgericht, die met lokale overheden gingen samenwerken om de historische binnensteden zo effectief mogelijk te beschermen.

Yogyakarta groeide uit tot de grootste studentenstad van het land, met tientallen universiteiten en hoge scholen die studenten uit heel Indonesië aantrekken. Het toerisme vormde een andere belangrijke inkomstenbron. Yogyakarta ontwikkelde zich tot een dynamische, nationale *melting pot*, die zijn traditionele culturele wortels heeft weten te behouden. De figuur van de sultan als bestuurlijk, religieus en cultureel leider heeft daar veel aan bijgedragen. In 1988 overleed sultan HB IX en hij werd opgevolgd door zijn oudste zoon. De nieuwe sultan bracht

business naar de stad en probeerde in zijn functie als gouverneur Yogyakarta internationaal op de kaart te zetten. Zijn grootste uitdaging kwam in 1998 tijdens grootscheepse anti-Suharto-demonstraties. Door aan het hoofd te gaan staan van een miljoen demonstranten wist hij de vrede in de stad te bewaren. Op 27 mei 2006 werd Yogyakarta en omgeving getroffen door een zware aardbeving. Veel historische gebouwen liepen schade op en moesten in de jaren daarna, voor zover mogelijk, worden gerestaureerd.

Naast de industriële basis die van oudsher al in Surakarta aanwezig was, groeiden ook in deze stad de onderwijssector en het toerisme, maar in mindere mate dan in Yogyakarta. Na een grote brand in de *kraton* in 1985 zette sunan PB XII zich persoonlijk in voor het werven van fondsen voor de renovatie, die enkele jaren later was voltooid. Surakarta bleef echter niet gevrijwaard van incidenten. Tijdens anti-Suharto-demonstraties in 1998 staken radicale groeperingen winkels en bedrijven in brand en sloegen aan het plunderen. Slachtoffers waren voornamelijk Indonesiërs van Chinese afkomst. In 2004 overleed sunan PB XII en zijn opvolging ontwikkelde zich tot een familiekwestie. Nieuwe gemeentelijke initiatieven en culturele evenementen hebben van Surakarta recentelijk een populaire bestemming voor toeristen gemaakt.

Yogyakarta: wandeling door de oude stad

Beginpunt : presidentieel paleis, Jl. Jend. A. Yani

Eindpunt : stadspoort Gading, Jl. Gading

Totale afstand : 4,3 km

- 1 presidentieel paleis
- 2 protestantse kerk Marga Mulyo
- 3 Beringharjomarkt
- 4 fort Vredeburg
- 5 Monumen Serangan Umum 1 maret 1949
- 6 Bank Indonesia
- 7 hoofdpstkantoor
- 8 bank BNI
- 9 zijingang museum Sonobudoyo
- 10 *alun-alun*
- 11 museum Sonobudoyo
- 12 Yogya Gallery
- 13 *Pagelaran*
- 14 *siti inggil*
- 15 koetsenmuseum
- 16 hoofdingang kraton
- 17 Masjid Gede
- 18 Kauman
- 19 Jeron Beteng
- 20 Beteng Baluwarti
- 21 waterpaleis Taman Sari
- 22 Pulau Kenanga
- 23 Sumur Gumuling
- 24 Gapura Agung
- 25 Pasarean Ledoksari
- 26 Umbul Winangun
- 27 Gapura Pangung
- 28 Soko Tunggal moskee
- 29 *ndalem* Ngabean
- 30 zuidelijke *alun-alun*
- 31 Sasono Hinggil Dwi Abad
- 32 huizen van adellijke families
- 33 olifantenstallen
- 34 moskee Margoyuwono
- 35 woning KRT Kusumabudaya
- 36 huizen in karakteristieke bouwstijlen
- 37 Gadingpoort

Openingstijden:

- 4 Fort Vredeburg: di-vr 8.00-16.00, za-zo 8.00-17.00
- 9 *Wayang-kulit*-voorstelling in het museum Sonobudoyo: dagelijks 20.00-22.00
- 11 museum Sonobudoyo: di-do 8.00-14.30, vr 8.00-11.30, za-zo 8.00-13.00
- 12 Yogya Gallery: di-zo 9.00-21.00
- 15 Koetsenmuseum: dagelijks 9.00-16.00
- 18 *Pagelaran* en 24 *siti inggil*: za-do 8.30-14.00, vr 9.00-11.30
- 16 *kraton*: za-do 8.00-14.00, vr 8.00-13.00
- 21 Taman Sari/waterpaleis: dagelijks 9.00-15.00

0 125 250 m

Jl. KH. Ahmad Dahlan

Jl. Maliboro

Jl. Pabringan

Start

Jl. Senopati

Jl. Ibu Ruswo

Jl. Agus Salim

Jl. Nyi Dahlan

Jl. Kauman

Jl. Rotowijayan

Jl. Sidomukti

Jl. Wijilan

Jl. Kemit Burnen

Jl. Wahid Hasyim

Jl. Kadipaten Kidul

Jl. Magangan Kulon

Jl. Panembahan Mangkurat

Jl. Matrigawen Lor

p. 276-277

Jl. Ngadisuren

Gg. Abd. Hadi

Jl. Gading

Jl. Langastran Lor

Gg. Boeloe Soelaiman

Jl. Langastran Kidul

Gg. R. Djoehar Noorhadi

Jl. Langanjaran Lor

Jl. Langanjaran Kidul

Jl. Siliran Lor

Jl. Siliran Kidul

Einde

Deze wandelroute voert door de fascinerende oude stad van Yogyakarta. De route loopt van noord naar zuid, langs de muren van de *kraton* en bestaat uit vier delen; het Nederlandse kwartier, het noordelijke *alun-alun* (stadsplein) en de wijk Kauman, het waterpaleis en het zuidelijke *alun-alun*. De verschillende delen kunnen achter elkaar, maar ook los van elkaar worden gelopen. De hele route is goed te bewandelen. Mochten hitte en vermoeidheid toeslaan, dan is het altijd mogelijk om een deel per *becak* af te leggen. Hoewel een bezoek aan de *kraton* niet in de routebeschrijving is opgenomen, is er wel een plattegrond van het complex bijgevoegd. Begeleide rondleidingen door de *kraton* vinden dagelijks plaats vanaf de hoofdingang.

Het Nederlandse kwartier

> Begin de wandeling voor de poorten van Gedung Agung, het presidentieel paleis in het centrum van Yogyakarta (jl. Jend. A. Yani, het verlengde van jl. Malioboro). Loop eerst een rondje langs de koloniale gebouwen in wat het Nederlandse kwartier genoemd kan worden: het paleis, de protestantse kerk, de Beringharjemarkt, fort Vredeburg, Bank Indonesia, het hoofdpостkantoor en Bank BNI.

Het **presidentieel paleis** **1** is een goed voorbeeld van de open Indische bouwstijl (zie p. 28 en 29) die zo kenmerkend is voor het koloniale bouwen van de 19de eeuw. Het is een classicistisch gebouw met een brede, overdekte veranda, een kroonlijst, witgepleisterde muren, ijzeren consoles en klassieke zuilen. Het was de woning van de resident van Yogyakarta (vanaf 1928 gouverneur), de hoog-

ste Nederlandse bestuurder in de regio. In 1824 werd begonnen met de bouw van een eerste woning voor de resident. Het huidige gebouw stamt van 1869, nadat een aardbeving in 1867 het oorspronkelijke gebouw had beschadigd. Het paleis werd ook wel *loji kebon* genoemd (de 'loge' in de tuin) en vormde samen met *loji besar* (fort Vredeburg) en *loji kecil* (de Europese woonwijk achter het fort) het hart van het Nederlandse kwartier. Op 6 januari 1946 betrok Sukarno het paleis, nadat de republikeinse regering uit Jakarta was gevlucht voor terugkerende Nederlandse troepen. Yogyakarta werd uitgeroepen tot tijdelijke hoofdstad van de onafhankelijke republiek. Op een stormachtige avond in 1947 werd hier onder een lekkend dak Megawati geboren, de oudste dochter van Sukarno die het later ook tot president zou schoppen. Aan het einde van 1948 werd Sukarno door Nederlandse

troepen in Yogyakarta gearresteerd en in ballingschap naar Sumatra gestuurd. Enkele maanden later keerde hij triomfantelijk terug, nadat de onafhankelijkheid met Nederland was overeengekomen. Tegenwoordig wordt het gebouw gebruikt voor staatsgasten. Het is niet open voor het publiek.

Presidentieel paleis

Links van het paleis stonden ooit de houten barakken van de Nederlandse sociëteit De Vereniging, in 1822 opgericht onder de naam Het Jeneverhuis. In december 1945 werden de barakken vernietigd door bommen van de Engelse luchtmacht, die eigenlijk waren bedoeld voor de installaties van de republikeinse radio in het BNI-gebouw aan de overkant van de straat. Alleen de achterste gebouwen van de sociëteit (de toneelzaal met het opschrift '1915') resten tegenwoordig nog en zijn onderdeel geworden van het paleiscomplex.

Ten noorden (rechts) van het paleis staat de **protestantse kerk Margo Mulyo (Gereja Protestant Indo-**

Fort Vredenburg

ton in Kota Gede aan het einde van de 16de eeuw, tot de auto waarop sultan HB X het volk in 1998 tijdens anti-Suharto-demonstraties toesprak. Daarnaast vinden er regelmatig manifestaties en tijdelijke tentoonstellingen binnen de muren van het complex plaats.

Naast fort Vredenburg ziet men op de kruising van jl. Yani met jl. Senopati het **Monumen Serangan Umum 1 maret 1949** **5**, een monument dat de aanval van het republikeinse leger op Nederlandse troepen in Yogyakarta op 1 maart 1949 herdenkt. Zes uur lang wisten de Indonesiërs de stad op de Nederlanders te heroveren en dit was voor de internationale gemeenschap een duidelijk teken dat ondanks de arrestatie van Sukarno aan het einde van 1948 de onafhankelijkheidsstrijd nog niet voorbij was.

Rond de kruising van jl. Yani met jl. Senopati en jl. Ahmad Dahlan ontwikkelde zich aan het begin van de 20ste eeuw een westers zakendistrict. Het gebouw van

Bank Indonesia **6** werd in 1914 door architectenbureau Hulswit, Fermont en Cuypers in opdracht van de Javasche Bank ontworpen, in de voor dit bureau kenmerkende eclectische, classicistische stijl (zie p. 36). Al in 1879 werd er een eerste filiaal van de Javasche Bank in Yogyakarta geopend. In het huidige gebouw zijn onder het balkon (dat later werd toegevoegd) de Nederlandse leeuw en het stadswapen van Batavia nog te ontdekken. In het driehoekige fronton hierboven is een wapenschild aangebracht met de symbolen van Mercurius, god van handel, reizigers en winst (een paar vleugels, twee slangen en een staf). Het gebouw werd in 2009 gerenoveerd en zal voor het publiek worden opengesteld. Voorbij Bank Indonesia (ten oosten hiervan) ontwikkelde zich vanaf 1918 een katholiek scho-

lencomplex bestaande uit zeven verschillende schoolniveau's (van fröbelschool tot mulo). Deze gebouwen functioneren tegenwoordig nog als school.

Het **hoofdpostkantoor** **7** rechts van Bank Indonesia werd tussen 1910 en 1912 ontworpen door architecten van het departement Burgerlijke Openbare Werken (BOW). Ze ontwierpen een sober, symmetrisch gebouw met grote, halfronde vensters en een opvallend balkon op de eerste verdieping aan de rechterzijde van het pand. **Bank BNI** **8** op de andere straathoek is gevestigd in een goed onderhouden gebouw, dat in 1923 door de bekende architect F.J.L. Ghijsels (zie p. 37) werd ontworpen voor de Nillmij (Nederlands-Indische levensverzekering en lijfrente maatschappij). Het pand heeft een dubbele fa-

Bank Indonesia en het hoofdpostkantoor

Nillmij-gebouw, ca. 1930

çade (die tijdens een verbouwing in de jaren tachtig werd afgesloten) met strakke, verticale lijnen, geometrische versieringen, ijzeren decoraties en sierlijke vlaggenmasten. Het ontwerp is een goed voorbeeld van de geometrische art-decostijl die populair was in de jaren twintig van de vorige eeuw. Het oorspronkelijke ontwerp had vier ingangen, omdat hier naast de Nillmij ook de NHM, de Escompto Mij. en makelaarskantoor Buyn & Co waren gevestigd.

Het noordelijke stadsplein en de wijk Kauman

> De doorgaande weg Jl. Senopati-jl. Ahmad Dahlan vormde de symbolische grens tussen het profane noordelijke en sacrale zuidelijke deel van de stad. Steek jl. Senopati over, loop jl. Trikora in naar het zuiden en passeer de dubbele witte poort (Regol Pangurakan) die de toegang vormt tot het noordelijke *alun-alun*. Tussen de twee muren van de poort zit aan de rechterkant een **zijingang van het museum Sonobudoyo** 9

(Jl. Trikora 6). Hier wordt iedere avond van 20.00 tot 22.00 een *wayang-kulit*-voorstelling (schaduwpopspelspel) gegeven.

> **Loop door tot het *alun-alun***. Dit grasveld van ongeveer 150 bij 150 meter maakt deel uit van de oorspronkelijke opzet van de stad. Het plein hoort bij de *kraton*, maar ligt buiten Jeron Beteng, de ommuurde oude stad. Rond het plein ziet men verschillende gebouwen en musea die naar eigen interesse bezocht kunnen worden: het museum Sonobudoyo, Yogya Gallery, *pagelaran* en *siti inggil* en het koetsenmuseum. De wandelroute verlaat het *alun-alun* via de grote moskee.

10

Het noordelijke *alun-alun* met twee Waringinbomen, 1890

Midden op het *alun-alun*

10 staan twee heilige waringinbomen die hier in 1756 werden geplant. Jaarlijks worden ze tijdens een ceremonie bijgeknipt in de vorm van een parasol. Wanneer een sultan komt te overlijden valt een van de bomen om (of wordt daarbij geholpen), waarna een jonge scheut de ontwikkeling van de nieu-

we sultan symboliseert. De rechterboom stamt uit 1989, toen de huidige, tiende sultan op de troon kwam. Het plein wordt omringd door traditionele paviljoens, die werden gebruikt als rustplaats voor paarden van functionarissen op audiëntie bij de sultan. Ooit stonden er 64 waringbomen rond het plein. Oorspronkelijk was het *alun-alun* bedekt met grijs zand, afkomstig van het strand van de zuidkust. Het symboliseerde de connectie met Ratu Kidul, de godin van de Zuidzee. Sinds 1928 is het plein met gras bedekt. Drie keer per jaar komt het *alun-alun* tot leven tijdens de *garebeg*-ceremonieën, wanneer traditionele *kraton*-troepen met spijsoffers van het paleis naar de moskee paraderen (zie p. 257). In de aanloop naar *garebeg maulud* (een van de drie *garebeg*-ceremonieën) vindt hier jaarlijks de *sekaten* (jaarmarkt) plaats. Op 20 mei 1998 beleefde het *alun-alun* zijn *fitness hour* toen sultan HB X tijdens anti-Suharto-protesten in een toespraak voor een miljoen demonstranten de reformatie steunde en iedereen daarna vreedzaam naar huis stuurde. *Pisowanan Ageng* (de Grote Audiëntie) wordt deze gebeurtenis nu genoemd. Op 21 mei 1998 trad president Suharto af.

Het **museum Sonobudoyo**

11 aan de noordkant van het plein werd in 1935 ge-

opend door het Java Instituut, zoals een gedenksteen in het Nederlands bij de entreepoort aangeeft. Het instituut zelf was al in 1919 in Solo opgericht, onder bescherming van prins Mangkunegara VII. De Nederlandse architect H.Th. Karsten (zie p. 38) tekende voor het ontwerp van het museumgebouw in Yogyakarta. Hij liet zich inspireren door vorm en opbouw van Javaanse adellijke woningen (zie p. 15). Het museum bezit een collectie cultuurvoorwerpen uit Java en Bali (*gamelan*, batikdoeken, krisen, maskers, *wayang kulit*, *wayang golek*, houten en stenen beelden) en een bibliotheek met boeken en tijdschriften die tot de Nederlandse tijd teruggaan.

In de noordoostelijke hoek van het plein werd in 2006 **Yogya Gallery** 12 geopend, een tentoonstellingsruimte voor moderne kunst. Hier is ook een restaurant geves-

tigd (Royal Garden). Aan de zuidkant van het *alun-alun* liggen de meest noordelijke gebouwen van de *kraton*: De **pagelaran** 13 (wachtruimte waar ministers en *kraton*-troepen zich verzamelden) en **siti inggil** 14 (letterlijk 'hoge grond', waar troonsbestijgingen, ceremonieën en rituele audiënties plaatsvonden) (zie p. 256). Dit deel van de *kraton* is apart te bezoeken. De entree bevindt zich rechts van de *pagelaran*, direct aan het *alun-alun*. In de *pagelaran* werd in 1949 de eerste universiteit van de onafhankelijke republiek Indonesië opgericht, de Universitas Gajah Mada (UGM). In 1956 verhuisde de universiteit naar de huidige campus aan de noordkant van de stad.

In een zijstraat even ten zuiden van het *alun-alun* treft men het **koetsenmuseum** 15. Dit museum werd in 1985 geopend in wat voorheen een wagenkamer met paardenstallen was. De bekendste koets in het museum is de gouden koets Kyai Garudayaksa, die tussen 1867 en 1869 door koetsenmaker Hermans & Co. in Den Haag werd gebouwd. Op het dak van de koets is een koningskroon aangebracht, omgeven door vier gevleugelde draken. De koets werd gebruikt voor de kroning van HB VIII tot en met HB X. De meest sacrale koets is echter de een-

voudige Kanjeng Nyai Jimat, die rond 1750 deels in Europa en deels in Batavia werd gemaakt. Het was een geschenk van de VOC aan HB I en diende als eerste statiekoets van Yogyakarta. Onder de bok van de koets ziet men een houtsnijwerk van een vrouwenfiguur, waaraan nog regelmatig offers worden gebracht. De koetsen in het museum worden jaarlijks ritueel gewassen. Het afvalwater wordt bij deze gelegenheid door gelovigen opgevangen, omdat het beschermende krachten zou hebben. Even verderop in deze straat ligt de **hoofdingang van de kraton** 16 (voor een plattegrond, zie p. 272, zie ook p. 256).

De **Masjid Gede** 17 (grote moskee) van Yogyakarta werd in 1773 aan de westkant van het *alun-alun* gebouwd. Een traditionele, Javaanse entreepoort vormt de toegang tot een ruime binnenplaats, waaraan de eigenlijke moskee en enkele bijgebouwen (bibliotheek, secretariaat) liggen. In twee vrijstaande paviljoens op het plein worden in de week voor de *maulud*-ceremonie twee heilige *gamelan* 24 uur per dag bespeeld (zie p. 250). Het luisteren naar de muziek zou het leven van de toehoorder verlengen! Tijdens *garebeg*-ceremonieën (drie keer per jaar) worden op dit plein spijsoffers aan het volk aangeboden.

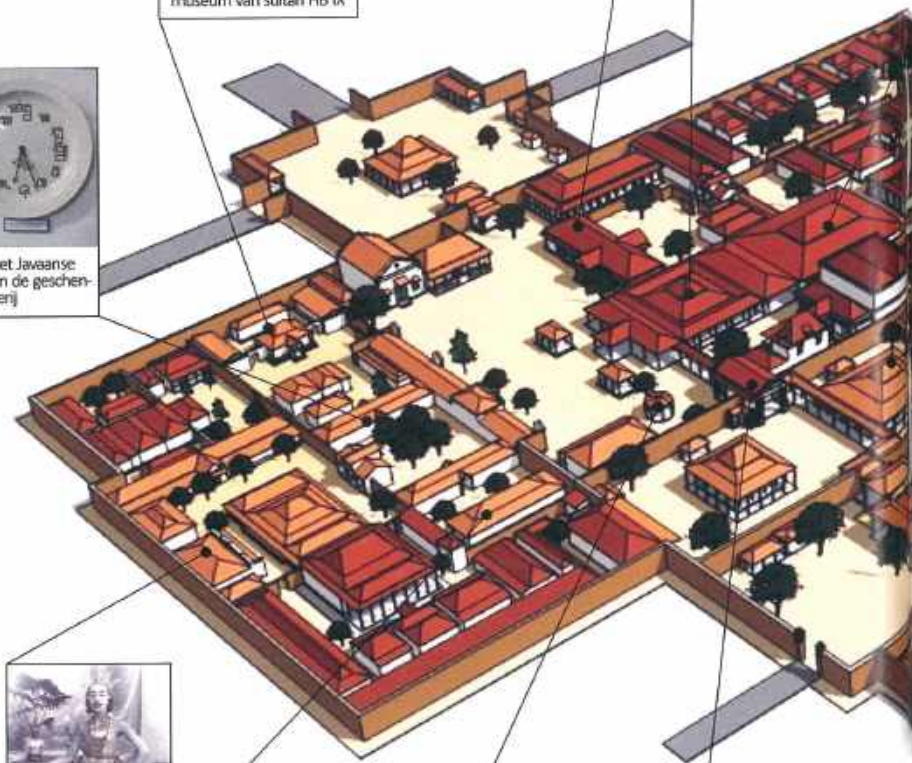
Dit leidt dan tot een groot oproer onder de aanwezige massa, omdat het bemachtigen van een stukje van de offers bescherming en geluk zou brengen.

De Masjid Gede is een traditionele Javaanse moskee die uit een gesloten hoofdgebouw en een open veranda bestaat. Het gesloten hoofdgebouw bevindt zich aan de achterzijde en vormt het oudste deel van het complex. Het heeft een hoog *tajug-dak* (zie p. 16) van drie trappen, gedragen door vier ronde hoofdpilaren (*saka guru*) en een koninklijke kroon (*mustaka*) op de top. De gebedsruimte in het hoofdgebouw is via enkele trap treden te bereiken. De enige inrichtingselementen in deze ruimte zijn een preekstoel (*mimbar*), een gebedskooi voor de sultan (*maksurah*) en een kalenis die de richting van Mekka aangeeft (*mihrab*). De rechthoekige, open veranda (*serambi*) aan de voorzijde werd later toegevoegd. Het *limasan-dak* (zie p. 14) van de veranda wordt door acht pilaren gedragen en heeft drie *tumpang sari* (gestapel-

de houten dakconstructies, zie p. 14). Het gebruik van bladgoud, de overwegend witte kleur (reinheid) en het houtsnijwerk in de pilaren (islamitische kalligrafie) geven de vorstelijke status van de moskee aan. Boven de overdekte entree (*kucung*) is een klok aangebracht met daaromheen symbolen van het sultanaat in bladgoud: de Javaanse letters HB tussen een paar Garuda-vleugels, een paar oordecoraties met een kroon, daarboven een kroon met een kruis en helemaal bovenop een halve maan en ster. De moskee is dagelijks open vanaf ongeveer elf uur 's ochtends, maar kan alleen buiten gebedstijden worden bezocht (schoeisel verwijderen, schouders en knieën bedekken).

> Vervolg de route over de binnenplaats van de grote moskee naar een kleine poort in de witte muur, rechts van het hoofdgebouw. De poort geeft toegang tot de wijk Kauman. Balai Rukun Warga Kauman (het wijkkantoor van de wijk Kauman) is het eerste gebouw na de poort aan de rechterkant. Iets verderop staat aan de linkerkant een klein monument ter nagedachtenis van 24 Indonesische slachtoffers van de onafhankelijkheidsstrijd (1945 tot 1949). Volg het pad rechtdoor de wijk in.

De wijk Kauman 18 wordt ook wel kampong islam genoemd. In deze wijk woonden oorspronkelijk islamitische geleerden die door de sultan als leiders van de grote moskee waren aangesteld. Ze woonden op *kraton*-grond achter de moskee en vormden een gesloten, religieuze gemeenschap. Naast bezigheden in de moskee leidden de religieuze leiders studiecentra (*langgar*) en kostscholen (*pesantren*) in de wijk. Kauman verwierf nationale bekendheid toen hier in 1912 door Kyai Haji Ahmad Dahlan de sociaal-religieuze beweging Muhammadiyah werd opgericht. Ahmad Dahlan kwam uit een familie van godsdienstleiders en was zelf een van de voorgangers (*chotib*) van de moskee. Hij wilde de islam in Indonesië moderniseren. Traditionele gebruiken en bijgeloof moesten worden uitgebannen en daarvoor in de plaats moest een herbezinning op de (Arabisch) basisprincipes van het geloof komen. De organisatie was oorspronkelijk niet politiek gericht, maar hield zich bezig met het oprichten van scholen, weeshuizen, poliklinieken, vrouwenorganisaties en armenhuizen op Java, die een islamitisch alternatief moesten vormen voor instellingen op katholieke, christelijke of vrije grondslag. Tegenwoordig is Muhammadiyah de op een

prabayeksa

privévertrekken

Bangsal Srimanganti
voor dansvoorstellingen

hoofdingang kraton

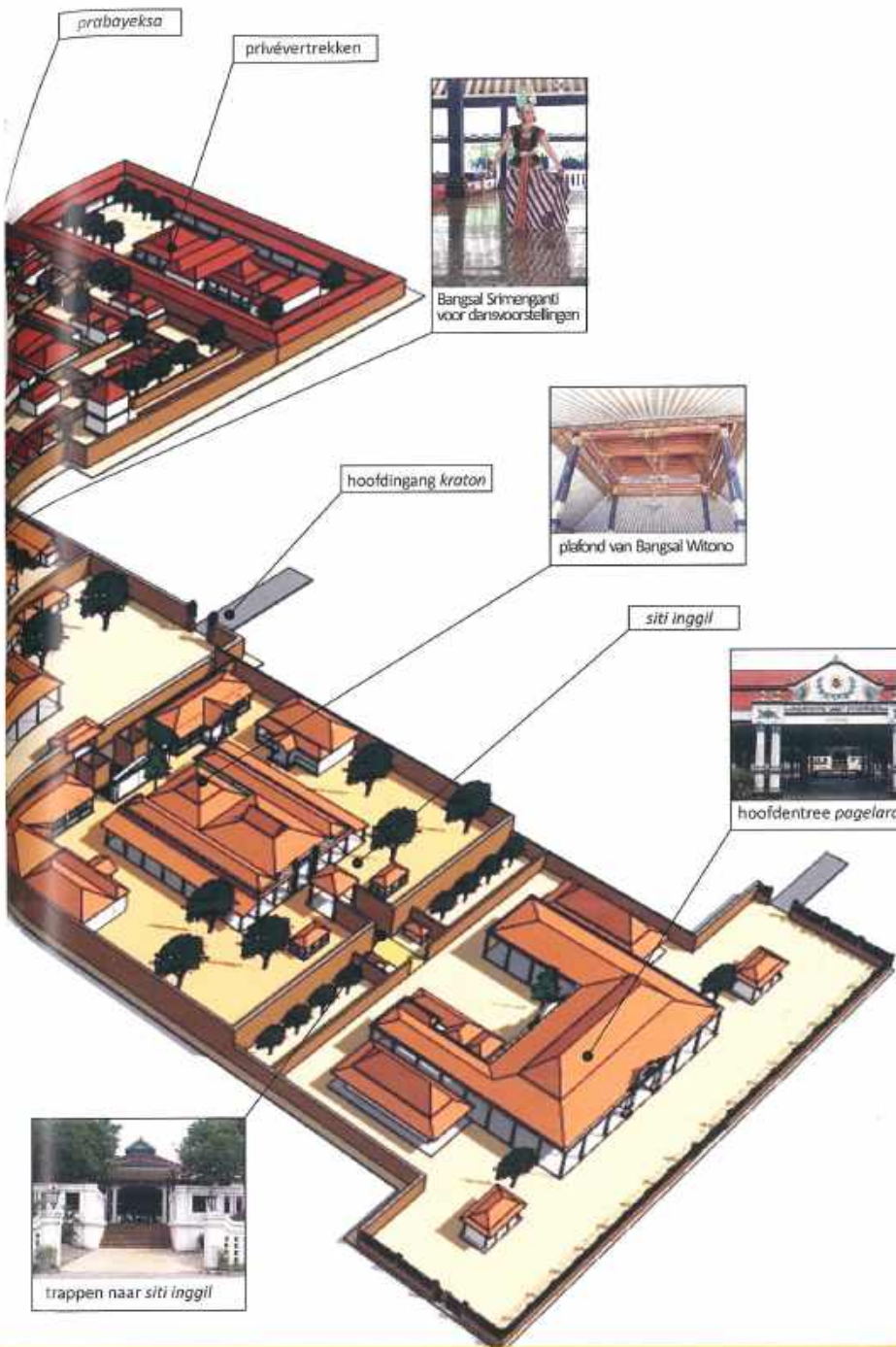
plefond van Bangsal Witono

siti inggil

hoofdentree pagelaran

trappen naar siti inggil

na grootste islamitische organisatie van Indonesië. Eén van zijn voormalige leiders, Amien Rais, speelde een cruciale rol in anti-Suharto-protesten in 1998.

Tussen 1900 en 1930 kwamen in Kauman onder leiding van de echtgenotes van de godsdienstleiders de productie en verkoop van batik tot bloei. De industrie bracht hen welvaart en dit uitte zich in de bouw van nieuwe woningen in een opvallende mix van Europese en lokale bouwstijlen. Oorspronkelijke kampongwoningen werden toen vervangen door stenen gebouwen met een verdieping, open veranda's, klassieke pilasters, ijzeren consoles, versierde daklijsten, houten gevellambriseringen, sierlijke bovenlichten en dubbele vensterluiken en deuren. Productie en verkoop van batik vond plaats vanuit deze woningen. De komst van batikarbeiders van buiten zorgde voor veranderingen in de sociale samenstelling van de wijk. De arbeiders bouwden huizen op braakliggende stukken grond, waardoor de wijk langzaam vol raakte. Vanaf de jaren dertig liepen inkomsten uit de batikindustrie terug. Inwoners van Kauman werden gedwongen andere bezigheden te zoeken, waardoor het exclusieve karakter van de wijk verder verloren ging. Toch is Kauman tot op heden een

Stratbeeld in Kauman

wereld op zich, ver weg van de drukte van de stad. Er rijdt geen verkeer in de steegen van de wijk. Het leven speelt zich af op straat en de sociale band tussen de oorspronkelijke bewoners is nog steeds sterk.

> **Loop de wijk verder in.** Een van de eerste gebouwen aan de linkerkant van de steeg is de peuterschool Taman kanak-kanak Aisyiyah Bustanul Athfal Kauman, opgericht door de vrouwenafdeling van Muhammadiyah (Aisyiyah). Schuin tegenover de peuterschool staan enkele karakteristieke woningen uit het begin van de 20de eeuw (huisnummers 242, 261 en een derde huis daarnaast). Let op de geometrische versieringen aan deuren en vensterluiken. Uit deze zelfde periode stamt de blauwe woning aan de linkerkant van de steeg (huisnummer 314), met de open veranda, sier-

lijke pilaren, ijzeren consoles en houten daklijstversieringen. Een inscriptie in het Nederlands aan de buitenmuur geeft aan dat hier ooit de H(aji) Moeh Batikhhandel was gevestigd, een van de meest succesvolle batikbedrijven in Kauman. In 1965 stopte het bedrijf met produceren, maar tot op heden wordt het huis bewoond door nazaten van de oprichters van dit bedrijf.

> **Loop door tot de eerste afslag naar links.** Op de hoek hiervan bevindt zich de wijkpost Pos Ronda RW XIII Kauman. Rechts van dit gebouw staat de Musholla Aisyiyah, een lichtgroen gebouw dat ook wel Musholla Wedhok (gebedshuis voor vrouwen) wordt genoemd. Tijdens de *ramadan* (vastenmaand) vindt in de steeg naar rechts iedere namiddag een drukke etensmarkt plaats, waar huisvrouwen traditionele Javaanse

gerechten verkopen om de vasten te breken.

> Sla bij de kruising linksaf. Ook in deze steeg ziet men karakteristieke woningen uit het begin van de 20ste eeuw. Het eerste huis rechts (huisnummer 259) bezit bijzondere, driedubbele deuren. De woning daarnaast (huisnummer 289; M. Bachar Abdullah) heeft veranda's die door sierlijke pilaren worden ondersteund. De *perpustakaan* (bibliotheek) *Ma-bulir*, even verderop aan de linkerkant van de steeg (huisnummer 328), valt op door de ijzeren consoles en karakteristieke deuren en vensterluiken. In het ijzeren bovenlicht van het huis daarnaast (huisnummer 329) is het jaartal 1914 weergegeven.

Woning in Kauman met dubbele deuren, sierlijke bovenlichten en ijzeren consoles

> Loop de steeg verder uit. Net vóór het einde bevindt zich in een smalle steeg naar rechts de voormalige *langgar* (islamitisch studiecentrum) van Ahmad Dahlan, de stichter van Muhammadiyah. Blijf echter rechtdoor lopen tot aan de hoofdstraat (jl. Kauman). Sla hier rechtsaf en

J. Ngasem viert resten van de stadsmuur

ga daarna bij de eerste kruising meteen weer naar links (jl. Ngasem). De weg passeert een van de vijf poorten van de ommuurde oude stad van Yogyakarta. De poort die ooit op deze plek stond heette Jagasura (ook wel Ngasempoot), maar werd in het begin van de 20ste eeuw afgebroken. Aan de breedte van de resterende muren is goed te zien hoe stevig de poort ooit moet zijn geweest. Het gebied binnen de stadsmuren heet Jeron Beteng, de stadsmuur zelf wordt Beteng Baluwarti genoemd.

Jeron Beteng ¹⁹ beslaat het gebied dat door de stadsmuren wordt omgeven. De stadsmuur zelf wordt **Beteng Baluwarti** ²⁰ genoemd. Baluwarti kan van het Javaans zijn afgeleid ('kogels die als regendruppels neervallen'), maar waarschijnlijker is dat het afstamt van het Portugees woord *baluarte* (vesting). De stadsmuur van Yogyakarta werd gebouwd als reactie op de bouw van fort Vredenburg door de VOC. De muur was in 1785 gereed. Rond 1809 werden er verstevigingen toegevoegd. Uiteindelijk was

de muur 1200 bij 1400 meter lang, twee tot zes meter dik en vier meter hoog. Op de hoeken stonden bastions, met schietgaten in peperbusachtige wachthuizen. Samen met een brede stadsgracht en ophaalbruggen was het geheel een formidabel verdedigingswerk, dat echter niet kon voorkomen dat Britse legers onder leiding van T.S. Raffles in 1812 de stad binnenvielen en de *kraton* en Taman Sari plunderden.

Oorspronkelijk woonden binnen de stadsmuren alleen mensen die een band (familie of professioneel) met de *kraton* hadden. Wijken en straten waren vernoemd naar beroepen die de bewoners binnen de *kraton* uitoefenden. Veel van deze straatnamen bestaan tot op heden nog. Aan het einde van de 19de eeuw woonden er ongeveer 15.000 mensen in Jeron Beteng. Na 1900 nam de bevolking binnen de muren als gevolg van migratie van het platteland snel toe, zodat alle lege ruimte werd opgevuld. Vooral tijdens de onrustige periode 1945-1949 vestigden zich veel nieuwe bewoners binnen de veilige stadsmuur. Tegenwoordig wonen er meer dan 30.000 mensen in Jeron Beteng. De grond binnen de muren behoort grotendeels aan het sultanaat toe. Nog steeds geldt de regel dat alleen mensen van Javaanse af-

komt binnen de stadsmuren mogen wonen.

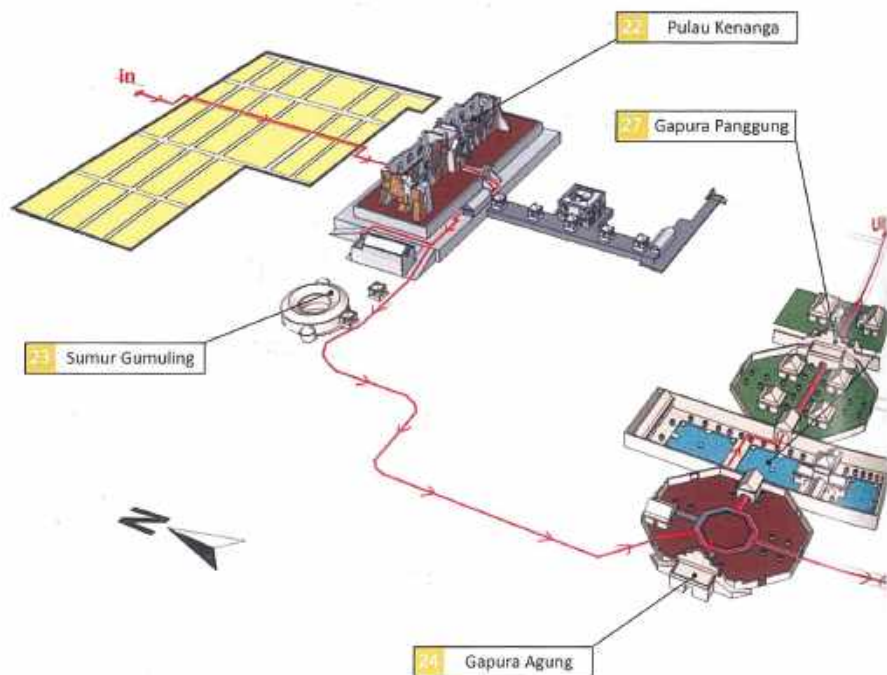
Het waterpaleis (Taman Sari)

> Loop jl. Ngasem uit. Aan het einde van de straat ziet men een groot gebouw op een heuvel staan (Pulau Kenanga). Het gebouw maakt onderdeel uit van Taman Sari (het waterpaleis). Aan de voet van de heuvel bevinden zich kiosken, die souvenirs en batik verkopen. Dit terrein werd voorheen gebruikt door de vogeltjesmarkt Ngasem, totdat deze in 2010 naar een nieuwe lo-

catie ten zuiden van de stad werd verplaatst.

> Loop vanaf jl. Ngasem rechtdoor tussen de souvenirkiosken naar de entree van het waterpaleis. Loop de trappen op naar het gebouw op de heuvel. Meteen achter de tweede toegangspoort ziet men aan de rechterkant van het pad een trap die naar de top van het gebouw voert. Vanaf hier is er een weids uitzicht over het centrum van Yogyakarta in het noorden en Taman Sari in het zuiden.

Het waterpaleis of Taman Sari 21 is een uniek onderdeel van de oude stad van Yogyakarta. Het werd tussen 1758 en 1765 aangelegd ten tijde van sultan HB I. Het ontwerp van Taman Sari wijkt sterk af van de *kraton*. Naast Javaanse zijn er duidelijke Europese invloeden te ontdekken. Dit komt volgens een legende doordat een Portugese schipbreukeling (Demang Tegis) als architect aan de bouw zou hebben meegewerkt. Het is echter aannemelijker dat Javaanse architecten waren geïnspireerd door westerse

bouwwerken die zij in Batavia hadden gezien.

Taman Sari bestond uit achtien tuinen en fruitgaarden, meren, waterpoelen, waterbronnen, eilanden, tunnels, poorten en diverse gebouwen. Het was bedoeld als recreatieoord voor de sultan en zijn familie, maar leverde ook voedsel (groente, fruit, vis) en had een defensieve en religieuze functie. Net als de *kraton* vormde Taman Sari een weerspiegeling van de macrokosmos op aarde: een stelsel

van oceanen, continenten en heilige bergen. Bepaalde onderdelen functioneerden als een replica van het onderzeese paleis van Ratu Kidul, godin van de Zuidzee. In tegenstelling tot de *kraton* bestond Taman Sari grotendeels uit massieve, stenen bouwwerken met gestuukte reliëfs als versieringen. Twee rivieren en een bron voedden een groot kunstmatig meer. Onderhoudsproblemen en de aanval van de Britse gouverneur-generaal T.S. Raffles op het complex in 1812, zorgden ervoor dat het al snel in onbruik raakte. Een aardbeving in 1867 beschadigde 27 van de oorspronkelijk 58 gebouwen. Op de bodem van het voormalige kunstmatige meer is tegenwoordig een dichtbevolkte kampong ontstaan. Hoewel de grond nog steeds bezit is van het sultanaat, hoeven bewoners geen huur te betalen. In 2004 werd Taman Sari op de lijst van meest bedreigde objecten van het Wereld Monumenten Fonds gezet. In datzelfde jaar werd begonnen met de renovatie van onderdelen van het complex. Na de aardbeving van 2006 waren nieuwe renovaties noodzakelijk.

Pulau Kenanga 22, het gebouw op de heuvel, vormde ooit het grootste bouwwerk van Taman Sari. Het dertig meter hoge gebouw had twee verdiepingen en stond

22

Pilihs van Pulau Kenanga, 1830

op een eiland midden in een kunstmatig meer. Het functioneerde als verblijfplaats en recreatieoord van de sultan. Hier kon hij op informele wijze gasten ontvangen en vermaken. Pulau Kenanga kon alleen per boot of via onderwatertunnels worden bereikt. De locatie, de dikke muren (die ook nodig waren voor de zware dakconstructie), de onderwatertunnels en het uitzicht vanaf de top duiden erop dat het gebouw ook een defensieve functie had. In 2009 werd begonnen met de renovatie en gedeeltelijke reconstructie van het gebouw.

> Na Pulau Kenanga voert de route langs drie andere onderdelen van Taman Sari: Sumur Gumuling, Pasarean Ledoksari en Umbul Winangun. Het eerste onderdeel, Sumur Gumuling (de onderwatermoskee) ligt ten westen van Pulau Kenanga. Loop de trappen af vanaf de top van Pulau Kenanga en sla beneden aan de trap rechtsaf. Loop door het gebouw en volg de trappen aan de andere kant naar beneden. Sla na de poort onderaan de trappen rechts-

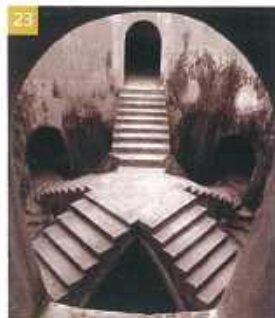
23 Umbul Winangun

25 Pasarean Ledoksari

af. Aan de linkerkant van het pad staat een laag gebouw versierd met plantmotieven, dat de entree vormt naar één van de onderwatertunnels. De kampongwoningen hierachter zijn gebouwd op wat voorheen de bodem van een kunstmatig meer was. Ga de tunnel niet in, maar passeer het gebouw en blijf rechtdoor lopen. Neem vijftig meter verderop de paar traptreden rechts van het pad omhoog (nog vóór de helling naar beneden) en ga daarna weer enkele treden naar beneden naar de entree van Sumur Gumuling. Een ondergrondse tunnel met uivormig plafond leidt vanaf hier naar de onderwatermoskee.

Sumur Gumuling (de onderwatermoskee) ²³ is een rond gebouw met een verdieping, dat deels onder de waterlijn van het voormalige meer lag. Het kon alleen via onderwatertunnels worden bereikt. Het gebouw werd als moskee gebruikt door de sultan en zijn familie en op beide lagen bevindt zich

Trappen in Sumur Gumuling.

aan de westzijde (de richting van Mekka) een kale nis voor gebed. De eerste verdieping van het gebouw is te bereiken via een bijzondere trap: vier trappen in het midden van het gebouw die samenkomen in een zwevend platform, vanwaar een vijfde trap naar boven leidt. Onder de trap lag ooit een heilige waterbron. Het zwevende platform werd door de sultan gebruikt voor meditatie. Sumur Gumuling zou een replica zijn van het paleis van Ratu Kidul, godin van de Zuidzee en op deze plek kon de sultan haar ontmoeten.

> Verlaat Sumur Gumuling via dezelfde tunnel en loop via de trappen terug naar het oorspronkelijke pad. Sla rechtsaf op het pad en loop de helling af. In het eerste huis links na de helling zit het batikatelier Sanggar Kalpika. De productie van figuratieve batikschilderijen

werd een trend in de jaren zeventig van de vorige eeuw en tot op heden verdienen veel inwoners van de wijk hun geld met kleinschalige thuisproductie van batik.

> Blijf rechtdoor lopen, passeer de eerste steeg naar links, volg het pad dat naar rechts buigt langs de buitenmuren van Sumur Gumuling en sla daarna linksaf bij de eerste kruising. Ook in deze steeg vindt men enkele batikhuisindustrieën. Volg het pad dat naar rechts buigt en sla bij de daaropvolgende kruising linksaf. Passeer na vijftig meter een lage poort. Het vormt de toegang tot een achthoekig plein dat onderdeel uitmaakt van Umbul Winangun, het badencomplex van Taman Sari. De grote poort aan de rechterkant van het plein heet **Gapura Agung** ²⁴. Dit was ooit de westelijke entree van het complex. De poort is versierd

Gapura Agung.

met reliëfs van vogels, jasmijnbloemknoppen, lotusbloemen, klimplanten en de vleugels van de mythologische vogel Garuda. Een afbeelding van twee vogels die stuifmeel uit een bloem pikken is een chronogram dat het Javaanse jaar 1691 (1761 AD) weergeeft, het jaar van ingebruikname van het complex.

> Aan de noordzijde van het plein ligt een batikatelier en aan de oostzijde een poort met een monsterkop boven de ingang (de entree tot het badencomplex Umbul Winangun). De wandelroute gaat verder door dit badencomplex, maar voor geïnteresseerden is het mogelijk om eerst het mysterieuze complex Pasarean Ledoksari te bezoeken. Passeer hiervoor de kleine poort in de muur aan de zuidkant van het plein (tegenover het batikatelier). Het pad voert door een rustige kampong naar een witgepleisterd entreegebouw (Gerbang Carik). Loop de trappen af in dit gebouw en sla onderaan linksaf. Volg het pad en sla daarna weer linksaf. Gedong Madaran, aan de linkerkant, functioneerde als een van de bijgebouwen van het complex. De entree naar het U-vormige hoofdgebouw van Pasarean Ledoksari zit rechts van de waterput.

Waar **Pasarean Ledoksari** 25 precies voor werd gebruikt is

Pasarean Ledoksari

nog altijd een mysterie. Het bevatte onder andere verblijven voor paleisbedienden, kookfaciliteiten, een naaiatelier, wasgelegenheden, opslagplaatsen, slaapvertrekken en een meditatie ruimte voor de sultan. In deze laatste ruimte kon hij godin Ratu Kidul ontmoeten. Heel bijzonder is de manier waarop water onder en rond de massieve vertrekken van de verschillende gebouwen stroomde, waardoor het idee werd gecreëerd dat het complex geheel in het water stond. De gebouwen van het complex zijn versierd met *kala*-hoofden en vleugelmotieven. De centrale ruimte wordt nog steeds als heilig beschouwd en mensen komen hier regelmatig offers brengen. In 2004 werd Pasarean Ledoksari gedeeltelijk gerenoveerd.

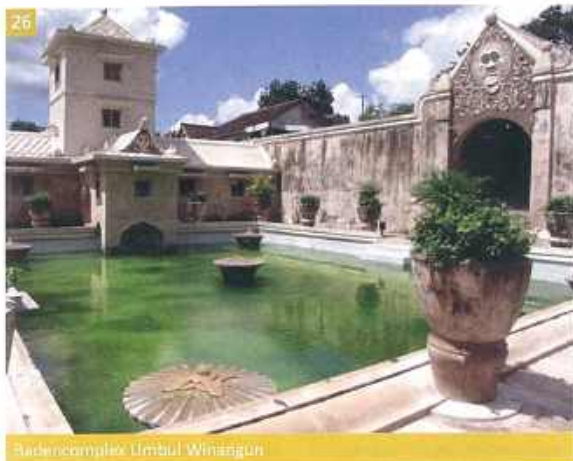
> Loop terug naar het achthoekige plein en betreedt het badencomplex Umbul Winangun via het entreegebouw met de monsterkop. De monsterkop (*kala* of *boma*) is afkomstig uit de hindoeïstische mythologie en heeft als functie het afweren van slechte geesten. Afbeeldingen van *ka-*

kala-hoofd boven de toegang tot Umbul Winangun

la-hoofden komen ook voor in de *kraton* van Yogyakarta, de vorstelijke begraafplaats van Kota Gede en hindoeïstische en boeddhistische tempels op Java en Bali.

Het badencomplex **Umbul Winangun** 26 functioneerde als lustoord voor de vorstelijke familie. De twee centrale baden werden gebruikt door concubines van de sultan. In de lage gebouwen aan de linkerkant zat de keuken, waar onder andere thee werd bereid. De toren met verdieping aan de rechterkant werd door de sultan gebruikt. Hier kon hij rusten en van bovenaf zijn harem observeren. Een derde bad aan de andere zijde van de toren vormde het privébad voor de sultan en zijn uitverkorene. In 2005 werd het complex geheel gerenoveerd. Water stroomt weer in de vijvers en geurige jasmijn is in de bloempotten geplant. Verlaat het complex via de poort met *kala*-hoofd aan de andere zijde van de baden. De poort leidt naar een achthoekig plein, waarop vier kleine gebouwen staan die dienstdeden als wachthuizen. De volgende

Badencomplex Umbul Wiragun

poort, **Gapura Panggung** 27, vormde ooit de oostelijke toegang tot het complex. Let op de twee *naga* (mythologische slangen), die de trapleuningen aan de buitenkant versieren. Op een informatiebord bij de uitgang is een plattegrond van het oorspronkelijke Taman Sari-complex weergegeven.

Gapura Panggung

> Verlaat Taman Sari en loop rechtdoor de straat uit. Net vóór het einde van de straat ligt aan de rechterkant de **Soko Tunggal moskee** 28. Het bijzondere aan deze moskee is, dat het dak (in *tajug*-stijl) door slechts één (*tunggal*) pilaar (*soko*) wordt gedragen. De

steen waarop de pilaar rust (*umpak*) zou afkomstig zijn van de ruïnes van de 17de-eeuwse *kraton* van sultan Agung in Kerta. De moskee werd in 1973 in gebruik genomen.

> Steek de straat (jl. Taman) over en loop rechtdoor Gang Fahlawan Abdulhadi in. Voorheen woonden links van deze steeg de timmerlieden van de *kraton* (kampong Kriyan) en rechts de bedien-

den die de vuren verzorgden (kampong Gebulien). Sla aan het einde van de steeg rechtsaf. Links van deze afslag ligt achter een hoge muur en houten toegangspoort de adellijke woning **ndalem Ngabean** 29, waar in sinds 2010 een restaurant is gevestigd. Wandel de straat helemaal uit en sla aan het einde linksaf (jl. Ngadisuryan). Twintig meter verderop komt men uit bij het zuidelijke *alun-alun*.

Het zuidelijke *alun-alun* en omgeving

Het **zuidelijke *alun-alun*** 30 is ongeveer honderd bij honderd meter groot en maakt onderdeel uit van de oorspronkelijke opzet van de stad. In het midden staan twee heilige waringinbomen. Aan de noordzijde van het plein ligt de *siti inggil kidul*, het meest zuidelijke gebouw van de *kraton*. Het werd in 1956 ter nagedachtenis van het tweehon-

Het zuidelijke *alun-alun* met waringinbomen

derdijag bestaan van de *kraton* gerenoveerd en omgedoopt tot **Sasono Hinggil Dwi Abad** 31. In dit gebouw vindt iedere tweede zaterdag van de maand een nachtelijke *wayang-kulit*-voorstelling plaats, die live op de radio wordt uitgezonden. Links en rechts van dit gebouw staan achter hoge muren traditionele **huizen van adellijke families** (*ndalem*) 32. Het linker huis wordt nog bewoond, maar in het rechter huis is tegenwoordig een provinciale dienst gehuisvest. Aan de westkant van het plein ziet men de **olifantenstallen** 33 van de *kraton* (tegenwoordig leeg).

Het zuidelijke *alun-alun* werd ooit gebruikt voor exercities van *kraton*-troepen. Vanaf de *siti inggil* kon de sultan het spektakel volgen. Net zoals het noordelijk *alun-alun* was ook dit plein ooit bedekt met zand van de Zuidzee. Tegenwoordig vinden overdag op het plein vooral sportactiviteiten plaats. 's Avonds verschijnen er mobiele restaurants. Veel bezoekers proberen dan gebindoekt in een rechte lijn tussen de twee waringinbomen door te lopen. Degene die dit lukt, zal een wens in vervulling zien gaan.

> Vanaf het zuidelijke *alun-alun* splitst de route zich in tweeën. Een korte route loopt via de zuidelij-

ke uitgang van het plein en jl. Gading direct naar de Gadingpoort in de stadsmuur, het eindpunt van deze wandeling. Voor geïnteresseerden is een extra lus van ongeveer een half uur (een kilometer) toegevoegd, die enkele kampongs en traditionele huizen binnen de stadsmuren passeert. Steek hiervoor het *alun-alun* over, met het gebouw Sasono Hinggil Dwi Abad aan de linker hand en wandel jl. Langastran Lor aan de overzijde in. In deze straat woonden voorheen leden van het Langastran-regiment van de *kraton*-troepen. Na vijftig meter ziet men links van de straat de bijzondere moskee Margoyuwono.

De moskee Margoyuwono 34 werd in 1938 gebouwd in opdracht van Prawiroyuwono, een rijke batikondernemer. Het eclectische gebouw valt op door de Europese (ronde vensters, ri-

vierstenen plinten), Javaanse (getrapt *tajug*-dak, bewerkte pilaren, bovenlichten met pijlmotieven) en Arabische (spitsbogen) kenmerken. De moskee bestaat uit een steenen hoofdgebouw en een open, houten veranda (*serambi*). Aan de achterzijde is een islamitische school gevestigd. Rechts naast de moskee liet dezelfde Prawiroyuwono halverwege de 20ste eeuw een opvallend woonhuis in eenzelfde eclectische, bijna barokke stijl bouwen (jl. Langastran Lor 11).

> Loop schuin tegenover huisnummer 11 de steeg Gang Boeloeg Soelaiman aan de rechterkant van de weg in. Volg de bochten naar links en rechts in de steeg en loop deze uit tot het einde. Steek de straat (jl. Langastran Kidul) schuin over en loop de steeg Gg. R. Djoehar Noorhadi in. Loop ook deze uit en sla links af op jl. Langanarjan Lor. In

Margoyuwono moskee

deze straat woonden voorheen leden van het Langenarjan-regiment van de *kra-tan*-troepen. Loop de straat uit tot de eerste kruising. In het laatste huis aan de linkerkant (huisnummer 29) werd in de jaren negentig het kunstenaarscollectief Apotik Komik opgericht. Het collectief was initiatiefnemer van de vrolijke muurschilderingen, die tegenwoordig overal in Yogyakarta zijn te vinden.

> Aan de overkant van de kruising bevindt zich op de linker hoek de **Javaanse woning van KRT Kusumabudaya** 35 (jl. Siliran Lor 1). Dit traditionele huis is 150 jaar oud. Het bestaat uit een *pendopo* met *joglo*-dak en een *dalem* met *limasan*-dak (zie p. 14 en 15). Het interieur van de woning verkeert nog grotendeels in originele staat. Een conciërge kan op verzoek het huis van binnen

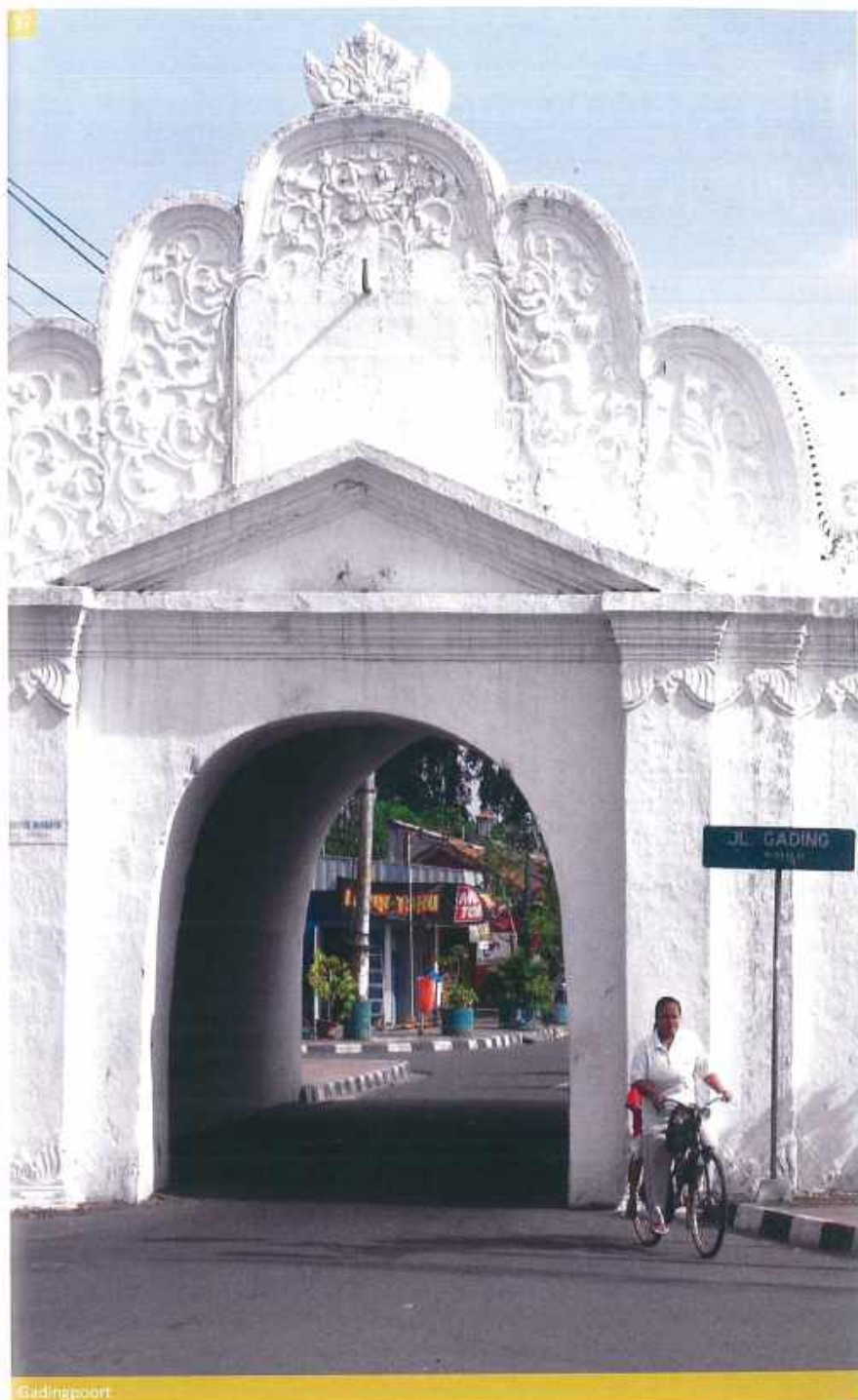
laten zien.

> Sla bij de kruising van jl. Langenarjan Lor met jl. Gamelan rechtsaf. Loop de straat uit tot het einde en sla opnieuw rechtsaf (jl. Langenarjan Kidul). Aan de linkerkant strekt zich de indrukwekkende stadsmuur van de oude stad uit, aan de rechterkant ziet men een rij **huizen in karakteristieke bouwstijlen** 36. Het traditionele Javaanse woonhuis op huisnummer 37 bezit een fraaie, open *pendopo* met *joglo*-dak. Enkele deuren verderop staat een traditioneel Javaans huis met een *limasan*-dak, met daaronder een ruime, open veranda (huisnummer 33, familie KRT Kusumodigdo). Meteen hiernaast ziet men een villa in Europese stijl uit het begin van de 20ste eeuw (huisnummer 31, familie Soehirman). De twee daaropvolgende Javaanse wo-

ningen (huisnummers 29, 27) hebben een dak in respectievelijk *kampong*- en *limasan*-stijl.

> Loop de straat verder uit. Bijna aan het einde valt aan de rechterkant op huisnummer 7A een Javaanse woning op die bestaat uit een hoofdgebouw met een *limasan*-dak en een *pringgitan* (open veranda) met een apart dak (ook in *limasan*-stijl). Loop de straat uit tot aan de **Gadingpoort** 37.

De enige keer dat een sultan deze poort in de stadsmuur passeert is na zijn overlijden, wanneer zijn begrafenisstoet de stad hier verlaat. Oorspronkelijk waren er vijf poorten in de stadsmuur rond de oude stad, maar tegenwoordig resteren er nog twee, waaronder deze Gadingpoort. Aan de buitenzijde heeft de poort prachtige decoraties. Hier eindigt de wandelroute door de oude stad van Yogyakarta.

Gadingpoort

Yogyakarta: wandeling door Kota Baru en kampong Kali Code

Beginpunt : Hotel Garuda, Jl. Malioboro

Eindpunt : Hotel Garuda, Jl. Malioboro

Totale afstand : 3 km

1. Hotel Garuda
2. bijzondere gevels
3. Jl. Abubakar Ali 4A
4. St. Ignatius College
5. groot-seminarie
6. Darah Mulia zusterorde
7. Santo Antoniuskerk
8. hoofdingang St. Ignatius College
9. kerk Hurla Kristen Batak Protestan

10. Yogya Study Centre
11. kampong Kali Code
12. peuter- en lagere school Bopkri
13. Phoenix hotel
14. huize Phönix
15. Tugu-monument
16. krant Kedaulatan Rakyat
17. Kedaung Table Top Plaza
18. Tugu treinstation

Hotel Garuda aan jl. Malioboro, in het centrum van Yogyakarta, vormt het begin- en eindpunt van deze eenvoudige en korte wandelroute. De wandeling voert door enkele stadsdelen die in de koloniale tijd exclusief voor westerlingen waren aangelegd (Kota Baru, jl. Sudirman, jl. Mangkubumi). Daarnaast wordt de kampong Kali Code (spreek uit: Tjodé) bezocht, een recent voorbeeld van een geslaagd project van kampongverbetering. De levensomstandigheden in deze wijk vormen echter nog steeds een groot contrast met de ruim opgezette, voormalige westerse stadsdelen.

Jl. Malioboro en Hotel Garuda

> Begin de wandeling op de stoep van Hotel Garuda, aan het noordelijke eind van Jl. Malioboro.

Waar de naam Malioboro vandaan komt is nog steeds een raadsel. Het zou afgeleid kunnen zijn van de Engelse hertog Marlborough, van de Sanskriet woorden *malaya bhara* (met bloemenslingers getooid), of van het Nederlandse mergelburg. Hoewel Malioboro als straatnaam al voorkomt op plattegronden uit de Nederlandse tijd, is onbekend wanneer de naam voor het

eerst werd gebruikt. Tijdens de economische hoogtijperiode van 1910 tot 1930 groeide Jl. Malioboro uit tot de belangrijkste winkelstraat van Yogyakarta. In deze periode kreeg de straat een complete *make-over* en verschenen er gebouwen in westerse bouwstijlen als neorenaissance en art deco. Veel gebouwen uit die periode bestaan nog, maar gaan tegenwoordig schuil achter gevelreclameborden. In de jaren zeventig van de vorige eeuw besloot de gemeente een wandelarcade te creëren door de winkelfaçades op de begane grond enkele meters terug te plaatsen.

Hiermee ontstond de huidige overdekte wandelpromenade met mobiele straatstallen.

Hotel Garuda 11 opende in 1911 zijn deuren onder de naam Grand Hotel Djokjakarta. Het hotel had voornamelijk Nederlandse militairen als gasten. In 1938 werd het in een sobere art-decostijl verbouwd, tot wat toen het meest luxueuze hotel van de stad was. Tijdens de Tweede Wereldoorlog veranderden de Japanners de naam in Hotel Asahi. Vervolgens werd het in 1946 omgedoopt tot Hotel Merdeka (Onafhankelijkheidshotel), nadat Yogyakarta tot tijdelijke hoofdstad van de republiek Indonesië was uitgeroepen (zie p. 262). Indonesische kabinetsleden en legeraanvoerders namen toen hun intrek in het hotel. Kamer 911 op de eerste verdieping van de zuidelijke vleugel werd tussen 1946 en 1948 gebruikt door generaal Sudirman, opperbevelhebber van het Indonesische leger. De kamer is nog in originele stijl ingericht en wordt als Sudirman Suite verhuurd. Sinds 1950 wordt de naam Hotel Garuda gebruikt. In 1984 werd een deel van het hotel door nieuwe hoogbouw vervangen. Alleen het voorste deel van het hoofdgebouw en de zijvleugels stammen nog uit de eerste helft van de 20ste eeuw. In de luifels en trap-

Jl. Malioboro ten noodge van Hotel Garuda; begin 20ste eeuw

den zowel aan particulieren als aan commerciële projectontwikkelaars verpacht, waardoor er naast individuele projecten ook seriebouw werd gerealiseerd. De wijk werd als tuinstad opgezet en integraal ontworpen. Er verschenen compacte, Europese villa's (zie p. 41) en deze werden op ruime kavels geplaatst, aan brede lanen en te midden van veel groenvoorzieningen. Daarnaast was er voorzien in een ruim aanbod aan scholen, ziekenhuizen, kerken en sportterreinen in de wijk.

Tot op heden is het tuinstadkarakter van Kota Baru redelijk behouden, ondanks een drastische toename van verkeer, commerciële activiteiten en nieuwbouw in de wijk. De belangrijkste uitdaging voor de gemeente is om het residentiële karakter en de originele architectuur van de wijk door middel van beschermende wetgeving voor de toekomst veilig te stellen. Hoewel deze wandelroute slechts een klein deel van Kota Baru laat zien, geeft het wel een goede indruk van het oorspronkelijke karakter van de wijk.

> Blijf Jl. Abubakar Ali volgen. Het huis op Jl. Abubakar Ali 4A **3**, aan de rechterkant van de weg, is een goed voorbeeld van de Europese woningbouw die kenmerkend is voor de wijk Kota Baru. Het woonhuis

Woning op Jl. Abubakar Ali 4A

werd in 1918 voor een familiaal van sultan HB VIII gebouwd en wordt nog door nazaten van deze familietak bewoond. Naast Europeanen betrokken ook inheemse, adellijke families en rijke Chinezen woonhuizen in Kota Baru.

Aan de overkant van de straat ligt het **St. Ignatius College (Jl. Abubakar Ali 1)** **4**. Het college maakt onderdeel uit van een complex van katholieke instellingen, dat in 1923 door pastoor F. Strater werd opgezet. Pastoor F. Strater ontwikkelde plannen voor een grootseminarie, een college en een katholieke kerk op deze plek in Kota Baru. Seminarie en college werden na 1923 in gebruik genomen. Het St. Ignatius College fungeert tegenwoordig als studentenhuus voor ongeveer dertig theologiestudenten. De onderwijstaken zijn naar elders verplaatst. Het **grootseminarie** **5** bevond zich ten westen (links) van het St. Ignatius College. Tegenwoordig is in dit gebouw, dat schuil gaat achter nieuwe aanbouw en hoge bo-

men, de catecheseopleiding van de katholieke universiteit Sanata Dharma gevestigd. In de Tweede Wereldoorlog deed het korte tijd dienst als interneringskamp voor westerse vrouwen. De ingang is op Jl. A. Jazuli 2.

> Loop Jl. Abubakar Ali verder af. Even verderop staat aan de rechterkant van de weg, in een ruime tuin met oprijlaan, een indrukwekkende villa met twee symmetrische hoektorens (Jl. Abubakar Ali 12). De torens zijn bekroond met een lichtlantaarn en piek. De villa werd rond 1920 gebouwd voor de Chinees Liem Han Tjioe. In 1966 werd het gebouw door de katholieke **Darah Mulia (Kostbaar Bloed) zusterorde** **6** overgenomen en als klooster ingericht. Tegenwoordig gebruikt de orde het als opleidingsinstituut. Er wonen ongeveer veertig zusters en novices in het gebouw. Heel opvallend is het sierlijke art nouveau glas-in-loodwerk in deuren en ramen.

Klooster van de Darah Mulla zusterorde

> Loop voorbij het gebouw van de zusterorde en sla daarna de eerste straat

naar links in (jl. I Dewa Nyoman Oka). Op de linkerhoek van deze afslag staat de katholieke kerk Santo Antonius, onderdeel van de plannen van pastoor Strater. De ingang van de kerk ligt links om de hoek.

Op 26 september 1926 werd de **Santo Antoniuskerk** **7** door bisschop A. van Velzen uit Batavia ingewijd. Een gedenksteen links van de hoofdingang geeft aan dat de kerk door architectenbureau Hulswit, Fermont en Cuypers werd ontworpen (zie p. 36). Het sobere gebouw met de robuuste toren werd bekostigd door een Nederlands parochielid, die als enige voorwaarde stelde dat de kerk naar de Heilige Antonius van Padua moest worden vernoemd. Een beeld van de heilige is voor de hoofdingang geplaatst. Oorspronkelijk was de kerk verbonden met het St. Ignatius College, dat ook als woonplek van de pastoor functioneerde. Een aparte pastorie was daardoor niet nodig. Tegenwoordig is de deur naar het college gesloten en is een voormalig woonhuis tegenover

Interieur van de Santo Antoniuskerk in Kota Baru

de kerk als secretariaat en pastorie ingericht. Vanwege de omvang van de parochie werd in de jaren tachtig aan de noordzijde van de kerk een overkapping toegevoegd, waaronder een deel van de kerkbanken is opgesteld. Het interieur is voor een katholieke kerk sober. Beelden van heiligen en andere decoraties zijn verdwenen toen de kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog als opslagplaats werd gebruikt door het Japanse bestuur. In het begin van de jaren negentig brachten lokale artiesten vrolijke wandschilderingen aan van verhalen uit het evangelie van Johannes. De hoofdpersonen in deze schilderijen zijn nog afgebeeld in westerse stijl, maar de andere figuren zijn qua uiterlijk afkomstig uit alle windstreken van Indonesië. De *gamelan* in de kerk wordt eens per maand tijdens de mis bespeeld.

> Loop jl. I Dewa Nyoman Oka in. De groenstrook in het midden is kenmerkend voor het tuinstadkarakter van Kota Baru. Aan de linkerzijde van de straat, meteen na de katholieke kerk, ziet men op huisnummer 3 een opvallende deur met art-decoversieringen. Voorheen was dit de **hoofdingang van het St. Ignatius College** **8**.

> Blijf rechtdoor lopen. Op de hoek van de tweede

Vormalige hoofdingang van het St. Ignatius College

straat naar rechts staat de **kerk Huria Kristen Batak Protestan (HKBP)** **9**. Dit sobere, symmetrische kerkgebouw werd in 1923 gebouwd voor de Nederlandse gereformeerde gemeenschap. Het oorspronkelijke gebouw wordt tegenwoordig gedeeltelijk aan het oog onttrokken door een nieuwe klokkentoren aan de voorzijde en andere nieuwbouw. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de kerk tijdelijk als interneringskamp voor westerse vrouwen gebruikt en na de onafhankelijkheid deed het enkele jaren dienst als eerste moskee van Kota Baru. Nadat de bouw van de nieuwe Syuhada moskee in 1952 was voltooid (aan het einde van de straat, met de uivormige, groene koepel), kwam het kerkgebouw in handen van de christelijke Batakkerk HKBP.

> Sla de straat meteen na de HKBP-kerk naar rechts in (jl. Patimura). In deze straat

Huize Djogokerten

treft men nog enkele goede voorbeelden van compacte, Europese villa's aan, die zo kenmerkend zijn voor Kota Baru (bijvoorbeeld de huisnummers 1, 7, 11, 6 en Huize Djogokerten op nummer 13). Sla bij de eerste kruising linksaf j.l. FM Noto in. Blijf rechtdoor lopen tot het einde van de straat. In het laatste huis op de hoek links is het **Yogya Study Centre** **10** gehuisvest, onderdeel van het provinciale bibliotheekwezen (huisnummer 21). De robuuste, vrijstaande villa werd in de jaren twintig als Europees woonhuis gebouwd. In 1947 en 1948, toen Yogyakarta tijdelijk hoofdstad was van de republiek, functioneerde het als kantoor van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Vanaf het balkon aan de voorzijde moet er ooit een vrij uitzicht zijn geweest over de Code-rivier en de vulkaan Merapi.

> Loop naar de kiosken voor bandenreparaties aan de overkant van de straat. Bij de lantaampaal op de hoek ziet men tussen de kiosken een trap die naar be-

Yogya Study Centre

neden afdaalt. Volg het bordje 'Masjid Kalimosodo' dat in deze richting wijst. De trap voert naar het hart van de kampong Kali Code.

De kampong Kali Code

De kampong Kali Code

11 is een interessant voorbeeld van een geslaagd project van kampongverbetering. Aan het einde van de jaren zeventig woonden op deze plek dertig tot veertig gezinnen in huizen van plastic, karton en triplex, op grond van de gemeente die gebruikt werd als vuilnisbelt. De meeste bewoners waren afkomstig van buiten de stad en werkten in Yogy-

akarta in de informele sector. De kampong viel grotendeels buiten de controle van de lokale autoriteiten. De levensomstandigheden waren ongezond en het gevaar van landverzakkingen was altijd aanwezig. Dit alles was een doorn in het oog van de gemeente. Aan het einde van de jaren zeventig waren er al plannen om de kampong te ontruimen, maar de inwoners verzetten zich hier met succes tegen. In de jaren tachtig wisten ze zich met behulp van anderen districtshoofd Wil-li Prasetyo en de priester, architect, schrijver en sociaal activist Yousuf B. Mangunwijaya (Romo Mangun) te organiseren. Ze verwierven identiteitskaarten en via een spaarschema en donaties werd geld voor betere huisvesting bijeengebracht. Een saneringsplan werd opgesteld, waarin rekening werd gehouden met zowel fysieke als sociaal-economische factoren. Romo Mangun ont-

Wintertuin in kampong Kali Code, ontworpen door Romo Mangun

wierp het fysieke herinrichtingsplan van de kampong. Het voorzag in stenen terrassen om het gevaar van landverzakkingen tegen te gaan, huizen op palen die op de terrassen en tegen de helling konden worden geplaatst en verharde paden, trappen en open ruimten om de huizen met elkaar te verbinden. Er werden waterputten, gemeenschappelijke was- en toiletfaciliteiten en *septic tanks* aangelegd. Een deel van de bewoners bouwde zijn eigen huis, terwijl Romo Mangun onder andere meergezinswoningen, gemeenschapsgebouwen en enkele individuele woningen ontwierp. Zijn eenvoudige ontwerpen bestonden uit een stenen fundering, een opbouw van hout en bamboe en een dak van het Javaanse kampong-type (zie p. 14). Deze woningen bestaan nog en zijn tegenwoordig in vrolijke kleuren beschilderd door studenten, die hier hun sociale werkstage hebben gelopen. Het doel van de ontwerpen van Romo Mangun was om te laten zien dat ondanks het gebruik van goedkope materialen, een humane en gezonde woonomgeving gecreëerd kan worden.

Er werd ook aandacht besteed aan sociaal-economische factoren. Schoolgang werd gestimuleerd, er werd een dagelijks studie-uur in

het gemeenschapsgebouw ingesteld (televisies in de kampong gaan dan uit), regelmatig vonden kampongbijeenkomsten plaats met als doel bijvoorbeeld het opzetten van spaar- en kredietschema's, werkgelegenheid werd gecreëerd door middel van een krantenproject en ook in de bandenkiosken aan de straat konden sommigen aan de slag. Daarnaast bleven veel inwoners van de wijk actief in de informele sector, bijvoorbeeld als *becak*-rijder of straatverkoper.

Ondanks de bouw en herinrichting van de kampong tussen 1983 en 1985, was het in de ogen van de gemeente nog steeds een illegale kampong en waren er plannen om het gebied te ontruimen. Van 1983 tot 1986 woonde Romo Mangun in een bamboehuis meteen aan de rivier, om te bewijzen dat de kampong geschikt was om in te wonen. Om ontruimingsplannen tegen te gaan ondernamen activisten in 1986 een mediaoffensief en ging Romo Mangun enkele dagen in hongerstaking. Uiteindelijk had dit resultaat. De kampong werd opgenomen in de gemeentelijke bestuursstructuur en erkend als legale woonplek. Erkenning voor het werk van Romo Mangun was er in de vorm van de Aga Khan architectuurprijs, die hij in

1992 ontving voor zijn ontwerpen en ideeën op het gebied van integratie van fysieke woonomgeving en sociaal-economische factoren.

> Loop de trap af naar beneden. Het pad splitst zich naar links en rechts bij het eerste huis in de kampong. De wandelroute gaat verder naar rechts, maar loop eerst even de trappen af naar links om een huis te bekijken waar Romo Mangun korte tijd heeft gewoond. Het gaat om het laatste huis aan de voet van de trap, aan de linkerzijde van het pad. Romo Mangun woonde hier op de benedenverdieping, terwijl op de bovenverdieping straatkinderen verbleven, die hij onder zijn hoede had genomen. Het huis werd in 2009 gerenoveerd en tegenwoordig is er op de bovenverdieping een klein museum over de ontstaansgeschiedenis van de kampong ingericht. Vanaf de rivier is goed

Woning ontworpen door Romo Mangun

te zien hoe de huizen in de kampong op betonnen palen tegen de steile helling zijn gebouwd. De laatste jaren zijn er steeds meer stenen woningen bijgekomen. Zoals gebruikelijk in een kampong bestaan er geen straatnamen, maar hebben alle huizen een registratienummer. De post wordt via het wijkhoofd bezorgd. De viskweekbakken in de rivier worden door bewoners van de wijk beheerd en vormen een nieuwe bron van inkomsten. In totaal wonen er 58 families (154 bewoners) in de kampong (2009).

> Loop terug de trap op en sla linksaf bij de splitsing van het pad. Passeer de moskee (masjid Kalimosodo). Meteen na de moskee staat een klein bamboehuis op palen, dat is beschilderd in vrolijke kleuren. Blijf het pad volgen en ga enkele traptreden naar beneden en even verderop weer omhoog. Rechts van het pad ziet men een van de twee meergezinswoningen die Romo Mangun ontwierp. Het langgerekte gebouw van twee lagen heeft een stenen basis van anderhalve meter hoog en een opbouw van hout en bamboe. Het biedt onderdak aan twaalf families. De bamboelijken scharnieren van boven, zodat zonlicht niet naar binnendringt, maar ventilatie wel mogelijk is.

Gemeenschapshuize of Balai Serbaguna

> Het volgende gebouw aan de linkerkant funktioneert als gemeenschapsruimte (Balai Serbaguna). Deze ruimte wordt gebruikt voor allerlei kampongactiviteiten, zoals studie-uur, kampongvergaderingen, een openbare bibliotheek, voorlichtingscampagnes en informele ontmoetingen. Ook dit gebouw werd door Romo Mangun ontworpen. Aan de muur in het gebouw hangt de oorkonde van de Aga Khan architectuurprijs, die Romo Mangun in 1992 ontving.

> De trap naar rechts omhoog (meteen na het gemeenschapsgebouw) voert

terug naar het straatniveau. Het is echter mogelijk om eerst linksaf te slaan en naar de rivier af te dalen. Het laatste huis aan de rechterkant, bijna onder de brug, is namelijk de plek waar Romo Mangun drie jaar lang in een bamboehuis woonde. Tegenwoordig staat hier een stenen huis.

> Loop terug de trappen op naar het gemeenschaps-huis en sla hier linksaf in de richting van het straatniveau. Het pad gaat langs een tweede meergezinswoning aan de rechterkant en een kleurrijk bamboehuis met een steil zadeldak aan de linkerkant die beiden door Romo Mangun werden ontworpen. Blijf de trap omhoog volgen. Net vóór het straatniveau staat aan de linkerkant een laatste opvallend gebouw. Het is de bewakingspost (Pos Ronda) van de kampong.

Lichtpunt over de kampong Kall Code

> Sla bovenaan de trap linksaf en wandel over de brug naar de andere zijde van de Code-rivier. Naar links is er een laatste blik op de kampong Kali Code. Naar rechts kan op een heldere dag de vulkaan Merapi worden gezien, 25 kilometer ten noorden van Yogyakarta. De wijk aan de overkant van de rivier heet Gondolayu. De hoofdstraat (Jl. Sudirman) was een van de uitvalswegen, waaraan Europeanen in de loop van de 19de eeuw hun eerste huizen buiten het Europese kwartier (achter fort Vredenburg) bouwden. Aan de schaduwrijke laan verschenen toen luxe villa's in verschillende bouwstijlen. In 1936 stelde architect en stedenbouwkundige H.Th. Karsten (zie p. 38) in opdracht van de gemeente een plan op voor de ruimtelijke ontwikkeling van Yogyakarta. In dit plan maakte hij onderscheid tussen het noorden van Yogyakarta (waaronder Jl. Sudirman en Kota Baru), dat een bestemming kreeg als modern woon- en werkdistrict en het zuiden van de stad, dat werd behouden als traditioneel stadsdeel. De straten Malioboro en Mangkubumi functioneerden als verbindingswegen tussen beide stadsdelen.

De afgelopen decennia is veel van de oorspronkelijke bebouwing aan Jl. Sudirman afgebroken en vervangen

door nieuwe kantoorbouw. Een uitzondering vormt de **peuter- en lagere school Bopkri 12**, aan de linkerkant van de weg (meteen na het tweede filiaal van Bank Mandiri). De gebouwen van de school werden rond 1900 gebouwd en vallen op door de rivierstenen plinten, open veranda's met ijzeren stijlen en houten geveldecoraties. Oorspronkelijk was hier de christelijke Europese lagere school gevestigd.

Een van de mooiste voorbeelden van koloniale architectuur in de straat is het **Phoenix Hotel 13**. Het hoofdgebouw van het hotel is een Europese villa die in 1918 werd gebouwd door de Chinese zakenman Kwik Djoen Eng. In de jaren dertig werd de villa tot hotel omgebouwd en in de jaren daarna veranderde het verschillende keren van eigenaar. Uiteindelijk werd het gebouw in 2003 grondig gerenoveerd en onder beheer gesteld van de hotelgroep Mercure. Heel opvallend in het hotel is het kleurrijke glas in lood met

Glas in lood in het Phoenix Hotel.

bloem- en plantmotieven, in zowel het interieur als in het voorportaal. Daarnaast zijn er houten daklijstversieringen, hoge louvredeuren en originele keramiekvloeren en tegelwanden. De gebouwen aan de achterzijde zijn nieuw.

> Iets voorbij het Phoenix Hotel staat aan de linkerkant van de weg op huisnummer 18 een goed onderhouden woning in Europese stijl. In 1918 bouwde Liem Ing Hwie dit woonhuis en noemde het **Huize Phönix 14**, naar een studiegroep waar hij lid van was toen hij in Nederland studeerde. Het huis heeft Europese kenmerken als een natuurstenen plint, een hoog schilddak, terrassen aan de voor- en achterzijde, plafonds van zeven meter hoog in het interieur en vrijstaande bijgebouwen voor gasten en personeel. Tot op heden wordt het huis door nazaten van Liem bewoond.

> Loop de straat verder uit. Het laatste gebouw vóór de kruising, aan de linkerkant van de weg, is een langgerekt bedrijfsverzamelgebouw uit het begin van de 20de eeuw. Hoewel grote delen van het gebouw schuilgaan achter gevelreclame, verraden onder andere de ventilatielantaarns op beide uiteinden van de daknok en de ovale glas-in-loodramen tussen de kiosken het

koloniale verleden van het gebouw.

> Midden op de kruising bij dit gebouw staat het Tugu-monument.

Het Tugu-monument en jl. Mangkubumi

Het **Tugu-monument** ¹⁵ maakt onderdeel uit van de oorspronkelijke opzet van Yogyakarta, zoals in 1756 door sultan HB I ontworpen. Vanaf de *kraton* begint een 2,5 kilometer lange, symbolische meditatieroute, die bij het Tugu-monument eindigt. Het monument symboliseert de eenwording van sultan, onderdanen en God. De route kan naar het noorden worden doorgetrokken en eindigt dan op de top van de vulkaan Merapi, de verblijfplaats van beschermgeesten van het sultanaat. Het Tugu-monument heeft de vorm van een *lingga*, een hindoeïstisch symbool voor het mannelijke in het universum. Hiermee vormt het de tegenhanger van het Krapyak-gebouw, een vierkant gebouw in de vorm van een *yoni*, het vrouwelijke in het universum, dat ongeveer twee kilometer ten zuiden van de *kraton* staat. Het Tugu-monument vormde voorheen de plek vanwaar de *kraton* alleen te voet benaderd mocht worden.

Het oorspronkelijke Tugu-monument was 25 meter hoog, maar sneuvel-

Het Tugu-monument

de tijdens de aardbeving van 1867. De huidige piramidevormige toren met gedraaide piek is vijftien meter hoog en werd in 1889 opgericht. Vanwege de kleur werd het 'de witte paal' genoemd. Javaanse teksten op de zijkanen vermelden onder andere de namen van de oprichters van het monument.

> Sla bij het Tugu-monument linksaf jl. Mangkubumi in. Deze straat, die in het verlengde van jl. Malioboro ligt, ontwikkelde zich in het begin van de 20de eeuw tot een westerse winkelstraat met luxe winkels, autoshow-

rooms en uitgaansgelegenheden. Tegenwoordig bestaat de straat uit een mix van winkels, kantoren en restaurants zonder duidelijke samenhang. Verspreid over de straat treft men nog wel gebouwen aan in verschillende westerse stijlen uit de eerste helft van de 20de eeuw. Voorbeelden hiervan zijn de opticien A. Kasoem aan de linkerkant in het begin van de straat en even verderop aan de rechterkant de winkel Yogya Silver (huisnummer 79).

Schuin tegenover Yogya Silver staat aan de linkerkant van de weg het kantoor van

de lokale krant **Kedaulatan Rakyat** 16. Loop voor een goede daad de redactie (*redaksi*) van de krant binnen op huisnummer 36 (de meest rechtse deur, zie het uithangbord), vraag naar het *Buku Donateur Orang Derita* (donatieboek voor hulpbehoevenden) en geef een donatie aan mensen met medische problemen. Als tegenprestatie wordt de naam van de donateur in de krant vermeld.

Iets voorbij het kantoor van de krant bevindt zich aan de linkerkant van de straat de voormalige muziekwinkel Neesens & Co. De grote etalageruiten van de voormalige winkel zijn tegenwoordig afgeplakt met reclame voor telecommunicatiebedrijf Excelcomindo, de huidige eigenaar van het pand.

> Aan het eind van jl. Mangkubumi staat links een gebouw uit het begin van de 20ste eeuw, waarin tot voor kort de winkel **Kedaung Table Top Plaza** 17 was gevestigd. Ooit was dit het chicke Tugu Hotel, opgericht aan het begin van de 20de eeuw en in 1926 tot de huidige vorm verbouwd. Sultan HB VIII liet hier, uit angst vergiftigd te worden door zijn eigen hofhouding, al zijn maaltijden bereiden en dagelijks per gesloten kist naar de *kraton* brengen. Het symmetrische gebouw met trap-

Kedaung Table Top Plaza, voorheen Tugu Hotel

gevels, decoratieve torens en vrijstaande bijgebouwen werd rond 2000 grondig gerenoveerd. De sirene op de linkertoren werd in de koloniale tijd als luchtalarm en avondklok gebruikt. Op 1 maart 1949 luidde deze sirene de aanval in van het Indonesische leger op de Nederlandse troepen in de stad. Ter herinnering hieraan wordt iedere eerste maart de sirene nog in werking gesteld. In het oude deel van het gebouw, waar voorheen de lobby en het restaurant van het hotel zaten, treft men nog authentieke tegelvloeren met geometrische plantmotieven en glas-in-loodramen met bloemmotieven en de initialen TH (Tugu Hotel) aan.

Tegenover het Tugu Hotel ligt ongeveer honderd meter van de straat af het **Tugu treinstation** 18. Het oudste treinstation van Yogyakarta is station Lempuy-

angan, dat in 1873 voor de spoorlijn Semarang-Yogyakarta aan de oostkant van de stad werd geopend. In 1887 volgde het Tugu treinstation, als eindpunt van de spoorlijn Yogyakarta-Cilacap. Later groeide dit station uit tot het hoofdstation van Yogyakarta. In 1927 werd het verbouwd in een geometrische art-decostijl, met strakke verticale lijnen, ventilatiegaten en gekleurd glas in lood.

> Loop rechtdoor en steek het spoor over. De route eindigt aan de overzijde van het spoor, op de stoep van Hotel Garuda aan jl. Malioboro.

Station Tugu

Yogyakarta: wandeling door Kota Gede

Beginpunt: De markt (*pasar*) van Kota Gede, jl. Mondorakan

Eindpunt: Ansor silver, jl. Tegalendu 28

Totale afstand: 2,7 km

1	markt van Kota Gede	12	Bangsai Dhudha*
2	traditionele Javaanse woning	13	kantoren van de sleutelbewaarders*
3	Rukunsteeg	14	mausoleum*
4	Nafi's Silver/Perak	15	Sendhang Seliran*
5	stenen gebouw midden op het plein	16	jl. Mondorakan 53
6	begraafplaats Hasta Renggo	17	Masjid Perak
7	oude <i>kraton</i> -muur	18	joglo-huizen
8	Grote Moskee en vorstelijke begraafplaats	19	huis van Rudl Pesik
9	Waringin Sepuh*	20	Dalem Proyodranan
10	kampung Dhondongan*	21	restaurant Omah Dhuwur
11	Grote Moskee*	22	Ansor Silver
		23	Kalang-woning

* zie afbeelding p. 310 en 311

Openingstijden:

- 8 Het graf van Senopati (het binnenste deel van de vorstelijke begraafplaats): zo, ma en do 10.00-13.00, vr 13.00-16.00

De geschiedenis van Kota Gede

Kota Gede is een van de oudste steden van Midden-Java. Het is de voorloper van de vorstesteden Yogyakarta en Surakarta en de geschiedenis van de stad gaat terug tot 1570. Ki Gede Pemanahan, een nazaat van het Oost-Javaanse Majapahit-rijk, kreeg in die tijd het landschap Mataram toegewezen door de vorst van Pajang. Hij stichtte er de nederzetting Kota Gede. Zijn zoon, de legendarische Senopati, wist van het Mataram-rijk het dominante vorstendom in Midden-Java te maken en verhef Kota Gede tot de eerste hoofdstad van het rijk. Tijdens de regeerperiodes van Senopati (1579-1601) en zijn opvolger Seda-Ing-Krapyak (1601-1613) ontstond de traditionele Javaanse stadsstructuur (*catur gatra tunggal*), bestaande uit vier elementen: *kraton*, *alun-alun*, moskee en *pasar*. Tot op heden zijn deze vier elementen terug te vinden in Kota Gede.

Opvolger sultan Agung breidde het Mataram-rijk verder uit over Java. In 1625 verplaatste hij de hoofdstad naar Plered, enkele kilometers ten zuiden van Kota Gede. Toch is Kota Gede altijd een belangrijke rol blijven spelen voor sultan Agung en al zijn nazaten, inclusief de huidige vorsten van Yogyakarta en Surakarta. Het grondgebied van Kota Gede, in het bijzonder de vorstelijke begraafplaats, wordt nog steeds beschouwd als een heilig erfstuk (*tanah pusaka*). Van oorsprong stonden de inwoners van Kota Gede in dienst van het vorstendom Mataram. Ze onderhielden de vorstelijke begraafplaats, dienden aan het hof, of produceerden vorstelijke gebruiksvoorwerpen als krissen en batikstoffen. Tot op heden duiden wijknamen in Kota Gede op vroegere ambachten: Mranggen voor holsterproductie, Sayangan voor koperwerk, Semakan voor leerwerk, Kemasan voor goudbewerking en Pandeyan voor smederijen.

Na de splitsing van het Mataram-rijk in 1755 werden de wijken van Kota Gede

Toegang tot de vorstelijke moskee in Kota Gede, ca. 1920

verdeeld onder de vorstendommen Yogyakarta en Surakarta. Het complex van de moskee en begraafplaats bleef onder gezamenlijk beheer. Beide vorsten stelden zes tot acht sleutelbewaarders (*abdida-lem juru kunci*) aan, die het complex beheerden en het sociale, religieuze en administratieve leven van Kota Gede gingen leiden. Iedere sleutelbewaarder kreeg een adellijke titel en een stuk grond toegewezen. Bewoners van de grond moesten belasting betalen en arbeid leveren aan de sleutelbewaarders, die hiermee de vorstelijke begraafplaats onderhielden. De sleutelbewaarders zagen erop toe dat de lokale bevolking haar religieuze en sociale taken op de juiste manier volbracht. Vijf M's waren taboe: Main (gokken), Madat (opium roken), Maling (stelen), Madon (overspel plegen) en Minum (alcohol drinken). Tot ver in de 19de eeuw leefde de lokale bevolking van Kota Gede onder de absolute heerschappij van de sleutelbewaarders. Ze vreesden zowel hun wereldlijke macht als de mystieke macht van de vorstelijke begraafplaats.

In de tweede helft van de 19de eeuw veranderde het sociale leven van Kota Gede. Een snelle bevolkingstoename, het openbreken van de koloniale economie en het ontstaan van nieuwe transportnetwerken hadden tot gevolg dat handel en nijverheid tot bloei kwamen. Kota Gede ontwikkelde zich tot een regionaal verzorgende stad, waar levensmiddelen, textiel en gebruiksvoorwerpen werden geproduceerd en verhandeld. Omdat in Kota Gede van oudsher alleen autochtone Javanen mochten wonen, kon de lokale, inheemse bevolking profiteren van de nieuwe economische mogelijkheden. Terwijl in andere Nederlands-Indische steden vooral westerlingen en Chinezen voordeel hadden van de groeiende econo-

mie, ontstond in Kota Gede juist een welvarende Javaanse middenstand. Tussen 1900 en 1920 vormden de productie van textiel en batik de belangrijkste industrieën van Kota Gede. Tussen 1920 en 1940 was dit vooral de zilverindustrie. Van oorsprong werden in Kota Gede al zilveren voorwerpen voor de Javaanse adel geproduceerd (ceremoniële objecten, Javaanse gebruiksvoorwerpen), maar onder Nederlandse invloed legden ambachtslieden zich in de jaren dertig toe op het vervaardigen van zilveren gebruiksvoorwerpen versierd met hindoe-Javaanse motieven, bestemd voor de westerse gemeenschap (tafelzilver, sieraden). Omdat deze producten grotendeels in Yogyakarta werden verkocht, kreeg het de naam Yogya-zilver. Uiteindelijk werd de nieuwe middenstand van Kota Gede welvarender dan de sleutelbewaarders, de traditionele leiders van de stad.

Yogya-zilver: schaal met kala-hoofd

In 1920 werd Kota Gede heringedeeld in zes administratieve eenheden. De sleutelbewaarders verloren hun grondrechten en andere inkomstenbronnen, maar ontvingen in plaats daarvan een vast salaris

van de vorstenhoven. Inwoners van Kota Gede vielen niet meer onder een sleutelbewaarder en hadden geen arbeids- en belastingverplichtingen meer aan hen. De sleutelbewaarders beheerden nog wel de vorstelijke begraafplaats, maar waren afhankelijk van vrijwilligers of van betaalde krachten. De moskee binnen het complex werd het domein van de gewone inwoners van Kota Gede. Rituelen voor overleden vorsten in de begraafplaats aan de achterzijde werden losgekoppeld van de dagelijkse islamitische geloofsbelijdenis in de moskee. Met het verdwijnen van inkomen, prestige en absolute macht werd het beroep van sleutelbewaarder minder aantrekkelijk, zeker toen er in het begin van de 20ste eeuw meer geld in de groeiende lokale economie viel te verdienen. De traditionele overerving van vader op zoon stakte en uiteindelijk werd het sleutelbewaarderschap een soort vrijwilligersfunctie.

Vlak nadat de islamitische Muhammadiyah-beweging in 1912 in Yogyakarta was opgericht, werd deze ook actief in Kota Gede. Muhammadiyah stond voor een moderne en egalitaire islam, die een herbezinning op (Arabische) basisprincipes propageerde en niet-islamitische tradities en bijgeloof wilde uitbannen. Dit sloeg aan bij de bevolking van Kota Gede, die zich in deze periode zowel in praktische als psychologische zin aan het bevrijden was van de absolute macht van de sleutelbewaarders. Muhammadiyah stichtte in Kota Gede onder andere scholen en een kliniek. De beweging kwam in conflict met de sleutelbewaarders over het gebruik van de Grote Moskee en de traditionele wijze van islamitische geloofsbelijdenis, die veel onzuivere elementen zou bevatten. Uiteindelijk bouwde Muhammadiyah met geld

van rijke leden een eigen moskee (Masjid Perak) en keerde zich zodoende af van de riten rond de vorstelijke begraafplaats.

Na de Tweede Wereldoorlog raakte net zoals in de rest van Indonesië de economie van Kota Gede in het slop. De zilverindustrie was bij gebrek aan grondstoffen tijdens de Tweede Wereldoorlog al stilgevallen en als gevolg van een algemene verarming ging het na de oorlog ook slecht met andere ambachtelijke industrieën en handel. De rijke middenstand van voor de oorlog verdween grotendeels uit het sociale leven van Kota Gede. Sommigen gingen failliet, anderen vertrokken naar grotere steden in de omgeving. Kota Gede raakte zijn positie als centrum van nijverheid en handel kwijt. Sinds 1950 valt de stad administratief onder de provincie Yogyakarta en in de jaren negentig werd Kota Gede tussen de stadsgemeente Yogyakarta en het district Bantul opgesplitst.

Een groeiend aantal buitenlandse toeristen zorgde voor een opleving van de zilverindustrie vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw. Hoewel enkele grote, exportgerichte bedrijven tegenwoordig als industrieleider functioneren, vindt het merendeel van de productie nog steeds plaats in kleinschalige werkplaatsen aan huis. Dankzij een verbod op hoogbouw en grootschalige, commerciële ontwikkelingen heeft Kota Gede zijn historische karakter tot op heden weten te behouden. De markt van Kota Gede heeft niet meer de regionale distributiefunctie van voorheen, maar is voor het omliggende platteland nog steeds van groot belang. Oude transportnetwerken per paard en wagen functioneren zelfs nog. Hoewel de mystieke en religieuze band van de lokale bevolking met de vorstelijke begraaf-

Entree naar het graf van Senopati, 1890

plaats grotendeels is verdwenen, kunnen bezoekers nog steeds de rituelen bij de graven uitvoeren onder begeleiding van sleutelbewaarders, die door de vorstenhoven zijn aangesteld.

Verspreid over de stad zijn overblijfselen van meer dan vierhonderd jaar geschiedenis te ontdekken: resten van het paleis van Senopati, traditionele Javaanse *joglo*-

woningen en extravagante woningen van de rijke middenstand uit het begin van de 20ste eeuw. Een aardbeving op 27 mei 2006 veroorzaakte veel schade in de stad. De lokale overheid en particuliere erfgoedorganisaties proberen tegenwoordig zoveel mogelijk van het gebouwd erfgoed van Kota Gede voor de toekomst veilig te stellen.

Deze wandeling voert door de straten en stegen van Kota Gede. Kota Gede ligt aan de zuidoostelijke stadsrand van Yogyakarta. Het beginpunt van de wandeling, de *pasar* (markt) van Kota Gede, is te bereiken per *becak*, taxi, bus of eventueel paard en wagen.

Begin de wandeling bij de **markt van Kota Gede** 1.

De stad werd ooit Pasar Gede (grote markt) genoemd, omdat het de belangrijkste marktplaats van de regio was. Al sinds het ontstaan van Kota Gede, aan het einde van de 16de eeuw, vindt er op deze plek een markt plaats. Het huidige gebouw stamt van na een grote brand in 1985. De markt is dagelijks geopend, maar het drukt op *legi* (een dag uit de vijfdaagse Javaanse kalender, vandaar de naam Pasar Legi). Naast de gebruikelijke etenswaren en gebruiksvoorwerpen worden dan in de straten rond het marktgebouw dieren, gereedschap, planten, kleding, traditionele medicijnen

en nog veel meer andere dingen verkocht. De paard en wagens (*andang*) die bij de noordwestelijke hoek van de markt staan vormen een eeuwenoud vervoersnetwerk dat de markt van Kota Gede verbindt met andere markten in de omgeving. Vroeger, toen voertuigen Kota Gede nog niet in mochten, stonden ze opgesteld bij de westelijke entree van de stad. Tegenwoordig is het mogelijk om vanaf de markt mee te rijden naar de Beringharjo-markt in het centrum van Yogyakarta. Op dezelfde hoek bevindt zich een monument met een klok en Javaanse teksten. Het werd in 1934 gebouwd in opdracht van sunan Pakubuwono X van Surakarta

(initialen PB X). Om niet voor dit monument onder te doen werd in 1940 in de noordoostelijke hoek van de markt een monument opgericht ter ere van de kroning van sultan Hamengkubuwono IX van Yogyakarta.

Paard en wagen als openbaar vervoer

> Loop de markt via de hoofdingang binnen en wandel in een rechte lijn naar achteren. Passeer de stallen met etenswaren en gevlochten bamboemanden, ga aan het einde naar rechts, daarna meteen weer naar links en loop voorbij de fietsenstalling naar de achteruitgang. Steek de weg over (Jl. Mentaok Raya) en loop de smalle steeg links van Toko Pajungan (Jl. Mentaok Raya 29) in. Kota Gede staat bekend om netwerken van dit soort stegen, die *lorong* worden genoemd. Achter de hoge muren aan beide zijden van de steeg gaan ruime woonerven schuil, die worden bewoond door verschillende generaties van een familie. De hoge muren beschermden vroeger tegen brand en diefstal en hielden jonge

Entree van de markt van Kota Gede

Smalle steeg of lorong in Kota Gede

vrouwen en grote rijkdom verborgen voor de buitenwereld. Veel van deze complexen functioneerden ook als werkplaats voor de verschillende nijverheidsindustriën.

> Sla aan het einde van de steeg linksaf en ga daarna meteen de eerste steeg weer naar rechts. Blijf rechtdoor lopen bij de volgende zijstraat naar links. Achter de hoge muur aan de linkerkant van de steeg gaat een groot wooncomplex schuil, dat aan het begin van de 20ste eeuw werd gebruikt voor de productie van textiel en batik. Loop enkele meters de eerste steeg naar links in (volg het bordje Langgar Wakaf Attaibin). De *pendopo* (open paviljoen) van de **traditionele Javaanse woning** 2, meteen aan de linkerzijde van de steeg, vormde oorspronkelijk de voorzijde van het wooncomplex (zoals alle huizen in

Kota Gede naar het zuiden gericht). Achter de *pendopo* ziet men de open veranda van het hoofgebouw, dat opvalt door sierlijke pilaren, ijzeren consoles, vensterluiken, bewerkte, houten deuren en gekleurde, glazen panelen. Tegenwoordig wordt deze ruimte gebruikt als opslagplaats en voor het drogen van wasgoed.

> Loop terug naar het begin van de steeg, sla linksaf en vervolg de route in de oorspronkelijke richting. Sla aan het eind van de steeg linksaf en ga enkele meters daarna meteen weer naar rechts. Dit lijkt een doodlopende steeg, maar het paadje komt uit in een van de best bewaarde, traditionele wooncomplexen van Kota Gede, de Rukunsteeg (gang Rukun). Wandel, om de steeg te bezichtigen, eerst naar rechts, keer om bij de westelijke poort en verlaat het complex uiteindelijk via de oostelijke ingang.

De **Rukunsteeg** 3 bestaat uit een complex van negen traditionele, Javaanse woningen, die halverwege de 19de eeuw werden gebouwd op een stuk grond dat ooit als *alun-alun* van Kota Gede functioneerde (zie p. 304) Tot op heden wordt de wijk *alun-alun* genoemd. Het complex is in zijn geheel omgeven door een muur, met aan beide uiteinden een poort. Van-

daar dat de steeg ook wel *between two gates* wordt genoemd. De oorspronkelijke bewoners waren waarschijnlijk aan elkaar verwant of hadden eenzelfde functie of sociale status. De huizen bestonden uit een hoofgebouw, bijgebouwen en een *pendopo* (zie p. 15) Waarschijnlijk hadden alle negen hoofgebouwen van oorsprong een *joglo*-dak (zie p. 15). Opvallend is dat de *pendopo* vrijstaan van de hoofgebouwen, zodat tussen de gebouwen een aaneengeschakelde, publieke ruimte is ontstaan, de zogenaamde *lorong sate* (satesteeg). Hoewel er in de loop der jaren veel is veranderd (de meeste *pendopo* zijn verdwenen, *joglo*-daken zijn vervangen door *limasan*-daken en er heeft nieuwbouw plaatsgevonden), geeft de Rukunsteeg nog steeds een goed beeld van de woonsituatie in Kota Gede in het midden van de 19de eeuw. Hiermee is de steeg uniek in zijn soort.

In het westelijke deel van de steeg (na binnenkomst rechtsaf) staan aan de noordzijde van het pad drie hoofgebouwen (*dalem*) met *joglo*-daken. De bijgebouwen (*gandhok*) hebben een eigen ingang, voorzien van sierlijke, dubbele deuren met geometrische decoraties in art-decostijl. Hiertegenover ziet men aan de zuidzijde van het

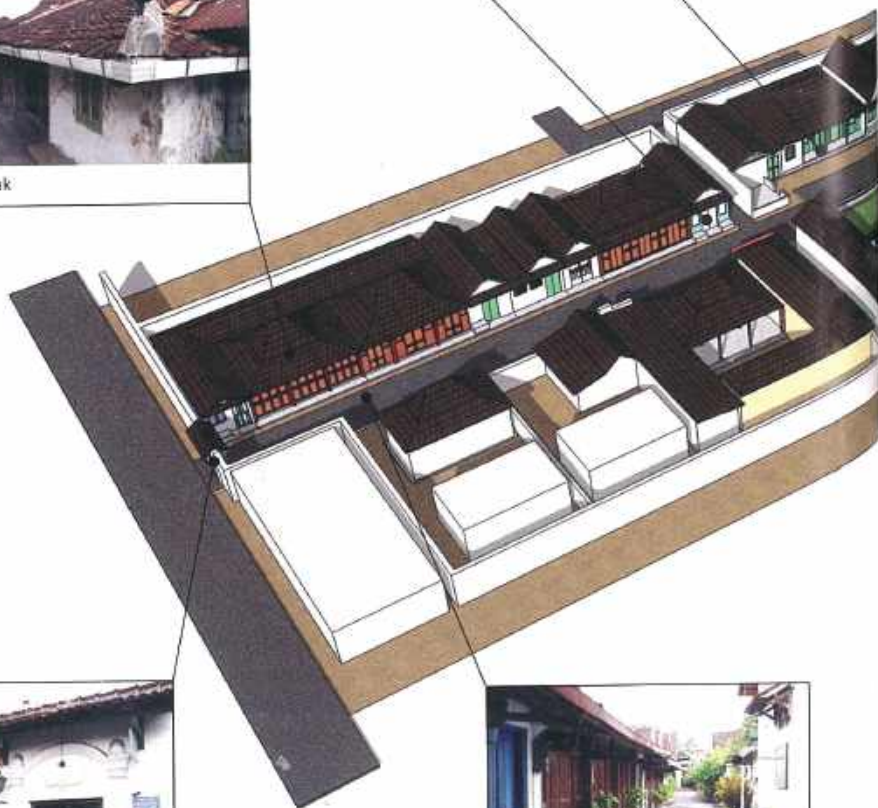
joglo-dak

bijgebouw (gandhok)
met art-decodeuren

houten wand (gebyok) met trilles

westelijke poort

lorong saté (satésteeg)

limasan- en joglo-dak

meest complete huis in de steeg

oostelijke poort

veranda met bewerkte houten consoles

vrijstaande pendopo

binnenzijde van de pendopo

pad twee vrijstaande *pendopo* (de ene achter ijzeren tralies en de andere afgesloten). In dezelfde rij valt een kleurrijke woning in een Europese, geometrische art-decostijl op.

In het oostelijk deel van de steeg staat aan de noordzijde van het pad een rij van zes hoofdgebouwen, waarvan de eerste twee een *limasan*-dak (zie p. 14) en de laatste vier een *joglo*-dak hebben. De eerste woning in de rij heeft aan de voorzijde een opvallende, lichtgroene, houten wand (*gebyok*) met tralievensters. Twee huizen verderop bevindt zich de meest complete Javaanse woning in de steeg (no. 776, *Atmosoedarmo*). Onder het hoge *joglo*-dak van het hoofdgebouw ligt een ruime veranda (*emperan*) met bewerkte houten consoles (*bahu dhayang*). Het oostelijke bijgebouw (*gandhak kiwo*) heeft een eigen ingang en functioneert als dagelijkse woonruimte. Tegenover dit huis staat de enige nog resterende open *pendopo* in dit deel van de steeg. Het huis werd ooit gebruikt voor opnames van een bekende Indonesische televisieserie.

De meest oostelijke woning van de steeg bestaat uit een hoofdgebouw (*dalem*) met *joglo*-dak en een *pringitan* met een apart *limasan*-dak. Verlaat

via de oostelijke poort de Rukunsteeg. Aan de buitentzijde van de poort staat de naam *Atmosoeprobo* geschreven en het jaartal 1840. Het is onbekend of dit de stichter van de steeg is en of het jaartal de Javaanse of westerse jaartelling weergeeft.

> Loop via de oostelijke poort van de Rukunsteeg naar buiten, *sia* rechtsaf en volg het verharde pad. Na vijftig meter gaat de steeg over in een smal betonpad. Aan de linkerkant ligt een open veld, met aan de verre zijde de overblijfselen van een oude muur. Deze muur van grote bakstenen omsloot meer dan vierhonderd jaar geleden het paleis van de vorsten van het *Mataran*-rijk. De wijk wordt tegenwoordig nog *Dalem* genoemd, naar de plek waar voorheen het paleis stond. Aan hetzelfde veld zit de zilverwerkplaats **Nafi's Sil-**

ver/Perak 4. Dit soort kleinschalige werkplaatsen produceert vaak in opdracht van grote zilverwinkels in *Kota Gede*.

> Blijf rechtdoor lopen tot het einde van het pad en *sia* hier rechtsaf. Blijf op dit pad rechtdoor lopen. Rond de huizen in deze kampong staan veel fruitbomen, zoals *sowo*, rambutan, manggo en *blinjo* (waar *emping*, een soort kroepoek, van wordt gemaakt) en enkele teakbomen (de bomen met de grote bladeren).

> Het pad komt uit op een plein met vier waringinbomen (drie grote, oude bomen en een vierde, jonge boom die in 2009 een oudere verving) en een klein, stenen gebouw in het midden. Dit plein was oorspronkelijk het centrum van de *kraton* van *Kota Gede*.

Met uitzondering van enkele

le muurresten is er van de *kraton* van Kota Gede niets meer over. Tot de jaren zestig van de vorige eeuw was het taboe om op grond van de oude *kraton* te bouwen, maar vanwege grondgebrek werd het gebied daarna in rap tempo volgebouwd. Alleen dit plein met waringinbomen is onbebouwd gebleven. In het **stenen gebouw midden op het plein** 5 worden enkele overblijfselen van het oude paleis bewaard. De sleutelbewaarders (*juru kunci*) van het gebouw zijn te vinden in de begraafplaats Hasta Renggo, even ten noorden van het plein. Voor een kleine fooi kunnen zij de deur van het gebouw openmaken.

Watu Gatheng, drie stenen ballen met bloemsters

In het gebouw staat in de eerste ruimte rechts een stenen pot (Watu Cantheng) met heilig water en links een stenen tafel met drie stenen ballen (Watu Genthong). Het verhaal gaat dat de ballen als speelknikers werden gebruikt door de zoon die Senopati had met Ratu Kidul, de godin van de Zuidzee. Degene die de ballen

kan optillen zal een wens in vervulling zien gaan. Hoogstwaarschijnlijk zijn het kanonskogels uit de tijd van sultan Agung. In de tweede ruimte van het gebouw bevindt zich een zwarte, vierkante, andesietstenen plaat van twintig centimeter dik. De steen wordt Watu Gilang genoemd en zou ooit de zetel zijn geweest waarop Senopati mediteerde. Bij deze steen wordt tegenwoordig nog wierook gebrand en worden bloemblaadjes geofferd. Een deuk aan de zijkant van de steen zou zijn ontstaan toen Senopati hier het hoofd van zijn opstandige en onoverwinnelijk geachte schoonzoon Ki Gede Wonoboyo Mangir tegenaan sloeg en hem zodoende doodde. In de steen staan verschillende teksten gekerfd in het Frans, Nederlands, Latijn en Italiaans (bijvoorbeeld "zoo gaat de wereld" in vier talen). De functie van deze teksten is onbekend.

> Loop vanaf het plein naar het noorden, jl. Watu Gilang in. Meteen aan de linkerkant ligt de begraafplaats Hasta Renggo. Boven de entree naar de begraafplaats ziet men een afbeelding van Ganesha, de zoon van Shiva met het olifantshoofd. De poort leidt naar een kleine binnenplaats waar dagelijks twee sleutelbewaarders aanwezig zijn. Zij kunnen bezoekers voor een kleine fooi

Entreepoort begraafplaats Hasta Renggo

begeleiden naar het gebouw van Watu Gatheng en Watu Gilang en naar de begraafplaats, die achter een volgende poort ligt.

De **begraafplaats Hasta Renggo** 6 werd door sultan HB VIII gebouwd voor afstammelingen van zijn vader, de zevende sultan, op grond van de voormalige *kraton* van Kota Gede. De afbeelding van een vogel, vrucht, bloem en blad boven de toegangspoort naar de begraafplaats is een chronogram dat het jaartal 1934 aangeeft, het bouwjaar van dit complex. De begraafplaats is dagelijks toegankelijk. Op het binnenplein liggen aan de linkerkant verre familieleden en onder een afdak aan de rechterkant directe afstammelingen van de zevende sultan.

> Vervolg de weg vanaf de begraafplaats naar het noorden. De route gaat bij

de eerste afslag verder naar links, maar bezoek eerst de chocoladefabriek Cokolat Monggo, vanaf de bocht in de weg vijftig meter naar rechts. De fabriek is gevestigd in een gerenoveerd, voormalig woonhuis, Cokolat Monggo bestaat sinds 2002. De chocola die hier wordt geproduceerd uit cacao's van Sumatra, Java en Sulawesi, is tegenwoordig in alle supermarkten van Indonesië verkrijgbaar.

> Loop terug naar de kruising en vervolg de weg rechtdoor, voorbij het buurtwachtshuis Pos Ronda RW10. Neem de daaropvolgende bocht naar rechts. Passeer na vijftig meter aan de linkerkant van de weg een restant van de **oude kraton-muur** 74, die in 1579 (1509 volgens de Javaanse jaartelling) werd gebouwd. Vijftig meter verderop, aan de rechterkant van de weg, staat de westelijke entreepoort van de Rukunsteeg, die al eerder in deze route werd beschreven. Nog eens honderd meter verderop ligt aan de linkerkant van de weg het complex van de Grote Moskee en vorstelijke begraafplaats van Kota Gede (Makam Raja Raja Mataram). Loop het complex binnen.

Het complex van de **Grote Moskee en vorstelijke begraafplaats van Kota Gede** 8 werd tijdens de regeerperiode van Senopati gesticht en door zijn op-

volgers Seda-Ing-Krapyak en sultan Agung verder uitgebreid. De moskee stamt waarschijnlijk uit 1587 en de begraafplaats uit 1609. De bouw van het complex werd sterk beïnvloed door Oost-Javaanse, hindoeïstische bouwtradities, zoals is te zien aan de karakteristieke poorten en muren.

Links van het pad dat naar de entreepoort van de moskee leidt staat een meer dan vierhonderd jaar oude waringinboom, die **Waringin Sepuh** 9 wordt genoemd. De boom zou geplant zijn door Sunan Kalijaga, een van de mythische verspreiders (*wali songo*) van de islam op Java. Aan de voet van de boom staat een klein altaar, waar wierook kan worden gebrand. Voorheen kwamen soldaten hier om te bidden en bladeren te verzamelen, omdat deze bescherming zouden bieden tijdens lange reizen en oorlogen. De Javaanse huizen in kampongstijl, aan beide zijden van het pad naar de entreepoort, worden bewoond door sleutelbewaarders (*jurukunci*) van het complex. De grond is door de vorstenhoven van Yogyakarta en Surakarta beschikbaar gesteld. Aan de rechterkant van het pad wonen beambten van Surakarta en aan de linkerkant die van Yogyakarta. De wijk wordt **kampong Dhondong** 10 genoemd, omdat hier vroeger de hofbe-

dienden woonden die de grote trom (Kyai Dhondong) in de Grote Moskee sloegen voor de oproep tot gebed.

De entreepoort naar de moskee heeft een karakteristieke, getrapte bovenkant, met afbeeldingen van *kalahoofden* (om slechte geesten af te weren) en versieringen op de hoekpunten (*antefiks*). De houten deur is bewerkt met plant- en bloemmotieven. In de blinde muur achter de entreepoort (*kelir*) is een groot, stenen *kala*-hoofd aangebracht.

Aan het eerste plein van het complex ligt de **Grote Moskee** 11. Hoewel het gebouw verschillende malen werd gerenoveerd, onder andere in 1867, 1926, 2002 en meest recentelijk in 2006, is er aan het oorspronkelijke, Javaanse ontwerp weinig veranderd. Het vierkante hoofdgebouw heeft een getrapte *tajug*-dak, gedragen door vier hoofdpijlers (*saka guru*) en een vorstelijke kroon (*mustaka*) op de top. De veranda (*serambi*) heeft een *limasan*-dak, een extra galerij, een *kucung* (overdekte entree) en is omgeven door een ondiep kanaal. Met uitzondering van de antieke *mimbar* (preekstoel), die in het begin van de 17de eeuw in Palembang werd gemaakt en de grote drum (Kyai Dhondong) zijn

hoofdgebouw en veranda zo goed als leeg.

Op het centrale plein voor de moskee staat een curieuze, groene pilaar met een klok, die hier ooit in opdracht van sunan PB X uit Surakarta is neergezet. Toen deze vorst in 1939 kwam te overlijden, werd zijn lichaam eerst naar deze moskee gebracht, voordat hij werd begraven in de vorstelijke begraafplaats van Imogiri. Op het plein groeien heilige *sawo kecik* bomen, die ook in de *kratons* van Yogyakarta en Surakarta zijn terug te vinden.

Sla met het gezicht naar de moskee linksaf en loop via de poort aan de zuidzijde naar het volgende plein. De poorten en muren rond dit tweede plein zijn versierd met reliëfs van mensen, vogels, *kala*-hoofden, planten en bloemen. Het open paviljoen op dit plein (**Bangsai Dhudha**) ¹² deed ooit dienst als wachtruimte. Aan de twee bomen op het plein groeien geurige bloemen die *kanthil* heten (*michelia champaka*) en samen met rozenbladeren en jasmijn worden gebruikt in bloemoffers. Loop via de poort aan de westzijde (met het *kala*-hoofd in de top) naar het volgende plein, waar zich de **kantoren van de sleutelbewaarders** ¹³ van de begraafplaats bevinden. Tegenwoordig zijn er

ongeveer vijftig sleutelbewaarders, die door de vorstenhoven van Yogyakarta en Surakarta zijn aangesteld. De bewaarders hebben eens in de vijf dagen dienst en krijgen hiervoor een symbolische vergoeding. Dagelijks zijn er drie sleutelbewaarders van Surakarta en drie van Yogyakarta aanwezig. De vorstelijke graven kunnen alleen op zondag, maandag en donderdag van 10.00 uur tot 13.00 uur en op vrijdag van 13.00 uur tot 16.00 uur worden bezocht. Voor een bezoek is Javaanse kleding verplicht en deze kan bij de kantoren voor een kleine donatie worden gehuurd. De sleutelbewaarders begeleiden bezoekers naar de graven. De oude poort met de zwartgeblakerde, houten deur aan de westzijde van het plein vormt de entree naar de begraafplaats. Hierachter staan honderden verweerde en met mos begroeide grafstenen in de open lucht. De belangrijkste graven bevinden zich in het **mausoleum** ¹⁴, in het centrum van de begraafplaats. Dit gebouw werd in 1903 in opdracht van sunan PB X gebouwd, nadat de oorspronkelijke bebouwing door brand was vernietigd. In het gebouw liggen onder andere de graven van Senopati en zijn voorvaders, van sultan HB II, prins Pakualam I en Ki Gede Wonoboyo Man-

gir, de opstandige schoonzoon van Senopati, wiens graf voor een derde binnen en tweederde buiten de muren van het gebouw is geplaatst. Bezoekers branden wierook en brengen bloemoffers bij de graven van de overleden vorsten. De sleutelbewaarders treden op als mediator tussen de wereld van de mensen en die van de overledenen. Men hoopt zodoende mystieke kracht op te doen, of goede raad en bescherming af te smeken.

Achter de kantoren van de sleutelbewaarders staat aan de zuidzijde van het plein nog een poort, die via enkele trap treden leidt naar het badcomplex **Sendhang Seliran** ¹⁵. Een heilige bron voedt hier een wasplaats voor mannen (rechts) en vrouwen (links). De bron die de baden voedt ligt achter de mannenbadplaats, aan de voet van buitenmuur van de begraafplaats en heet Sendhang Kemuning. Volgens de legende stak Sunan Kalijaga hier zijn pink in de grond, waarna het bronwater vanzelf ging vloeien. Op deze plek worden nog steeds bloemoffers gebracht. In de waterbassins zwemmen verschillende vissoorten, waaronder witte meervallen. Wie de meerwal ontdekt die slechts uit kop en graten bestaat, zal een wens in vervulling zien gaan. Een heilige schildpad

11 hoofdgebouw van de Grote Moskee

14 mausoleum

entreepoort naar de begraafplaats

15 Sendhang Selliran

kantoren van de sleutelbewaarders

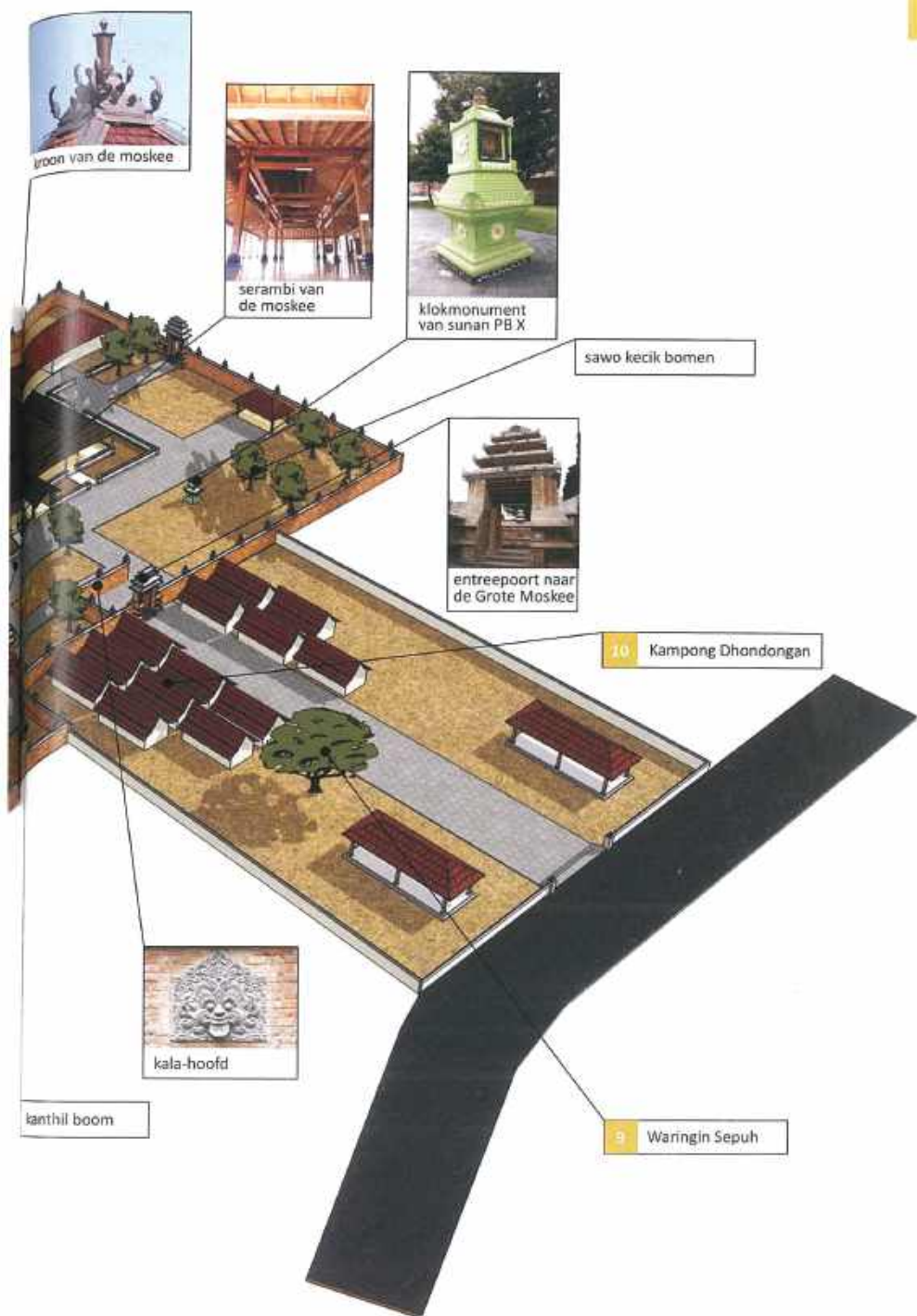

entreepoort naar de graven

centrale plein van de moskee

12 Bangsal Dhudha

die hier ooit leefde, is enkele jaren geleden overleden en met een beeld vereeuwigd.

> Loop terug naar het centrale plein van de moskee en verlaat het complex via de poort aan de noordzijde. Deze poort werd voorheen gebruikt door religieuze leiders van de moskee, die net buiten de poort in de kampong Kudusan woonden. Loop vanaf de poort rechtdoor de steeg in. Aan de linkerzijde gaan achter hoge muren en kleine poorten ruime wooncomplexen schuil. Loop de steeg helemaal uit en sla aan het einde linksaf (jl. Mondorakan). Langs deze uitvalsweg vestigden zich in de eerste helft van de 20ste eeuw lokale ondernemers, die rijk waren geworden door handel in en productie van onder andere textiel, batik en zilver. Ze bouwden luxe wooncomplexen met aan de straatzijde kiosken voor showrooms. Mooie voorbeelden hiervan zijn huisnummer 23A (Toko Pandawa Elektronik) aan de linkerkant en **huisnummer 53** **16** aan de rechterkant van de weg. Dit laatste huis, dat opvalt door sierlijk pleister- en houtsnijwerk, werd aan het begin van de 20ste eeuw gebouwd door Pawirosuwarno, een van de rijkste ondernemers van Kota Gede. Tijdens de bouw brak de koloniale overheid de werkzaamheden tijdelijk af

omdat men het aanstootgevend vond dat een 'inlander' zijn welvaart op deze manier tentoonspredde.

> Loop de steeg naar rechts meteen na dit huis op nummer 53 in (nog vóór de school SMA Muhammadiyah 4). Na vijftig meter staat aan de linkerkant van de steeg de Masjid Perak (zilveren moskee).

Masjid Perak **17** werd in 1940 gebouwd door de islamitische organisatie Muhammadiyah, een beweging die een herbezinning op basisprincipes van de islam propageerde en niet-islamitische tradities en bijgeloof wilde uitbannen. In de jaren daarvoor was er een conflict ontstaan tussen de lokale Muhammadiyah-leiders en de traditionele beheerders (*juru kunci* of sleutelbewaarders) van de Grote Moskee en vorstelijke begraafplaats. Het conflict ging over het gebruik van de moskee (voor iedere bijeenkomst in de moskee moest toestemming van de vorstenhoven worden gevraagd) en over de traditionele wijze van islamitische

godsdienstbeoefening, die veel niet-zuivere elementen zou bevatten. Uiteindelijk besloten de Muhammadiyah-leiders om met geld van rijke leden een nieuwe moskee te bouwen. Dit werd Masjid Perak, wat letterlijk zilveren moskee betekent. Zilver verwees niet alleen naar het ambacht dat leden van de Muhammadiyah rijk had gemaakt, maar symboliseerde ook reinheid en puurheid, een verwijzing naar het streven om tot een puurdere vorm van islam te komen. De grondvorm van Masjid Perak was die van een traditionele Javaanse moskee. Het hoofdgebouw had een *tajug*-dak, dat werd gedragen door vier hoofd-pilaren. Rond de voet van deze pilaren waren zilveren platen aangebracht, met de jaartallen 1359 (islamitisch), 1940 (internationaal) en 1871 (Javaans). De veranda (*serambi*) was van steen en beton en had een *limasan*-dak. De ventilatiegaten onder de dakrand waren typisch Europees, de houten, uivormige raamkozijnen typisch Arabisch. Op de top van het dak bevond zich een simpele, uivormige *mustaka* (kroon). Na de aardbeving van 2006 verkeerde de moskee in slechte staat. In 2009 werd het gebouw onverwachts afgebroken, maar naar verluidt zal het weer in originele staat worden herbouwd.

> Loop terug naar de hoofdstraat en sla hier rechtsaf. Steek meteen schuin over en loop een kleine, lage poort in aan de linkerkant (zuidzijde) van de straat (nog tegenover het schoolgebouw van SMA Muhammadiyah 4). Achter de poort lijkt zich een doodlopende steeg te bevinden, maar deze kan aan de verre zijde via een lage poort weer worden verlaten. Sla na deze poort linksaf en volg de steeg naar rechts. Loop rechtdoor tot voorbij het badmintonveld en het gebedshuis (*musholla*) Mutaqin en sla hier rechtsaf. Deze wijk heet Sayangan, voorheen het domein van koperambachtslieden. Meteen na het gebedshuis staan aan de rechterkant van het pad twee goed onderhouden **joglo-huizen** 18. Loop de steeg helemaal uit en sla aan het einde linksaf. Het eerste huis aan de linkerkant in deze steeg heeft een houten poort, die de toegang vormt tot een enorm wooncomplex dat tegenwoordig in bezit is van de Indonesische zakenman **Rudi Pesik** 19. Het complex is de eerste in een rij van soortgelijke wooncomplexen, die in deze steeg in het begin van de

20de eeuw door rijke ondernemers uit Kota Gede werden gebouwd. De enorme woningen vertoonden een mix van Javaanse en Europese bouwstijlen. Na de Tweede Wereldoorlog stortte de economie van Kota Gede in en raakten veel van deze woningen in verval. De kampong heet Jagalan, de plek waar voorheen runderen werden geslacht. De aardbeving in 2006 veroorzaakte veel schade aan oude gebouwen in deze kampong.

> Sla na de deur met de naam R. Pesik (aan de linkerzijde) meteen de eerste steeg naar rechts in (Gg Werkudoro). Ook in deze steeg gaan achter hoge, witte muren ruime woonerven schuil. Verderop in de steeg treft men moderne huizen aan, afgewisseld met een enkele traditionele kampong- en *joglo*-woning. Loop door tot het einde van de steeg en sla hier bij een kruising van stegen rechtsaf. Loop langs de nieuwe moskee Masjid al-Huda naar de hoofdstraat (Jl. Mondorakan) en sla hier linksaf. Na vijftig meter ligt aan de rechterkant van de weg het huis Dalem Prayodranan. In deze buurt bouwden rijke leden van de Kalang-gemeenschap in het begin van de 20de eeuw enkele van de spectaculairste woningen van Kota Gede.

De Kalang-gemeenschap is een bevolkingsgroep waar

maar weinig over bekend is. Ze maakten waarschijnlijk deel uit van het 13de-eeuwse Majapahit-rijk en waren afkomstig uit Oost-Java of Bali. Volgens een legende waren ze nazaten van een illegaal huwelijk tussen een prinses uit een hoge kaste en iemand uit een lage kaste. Als gevolg hiervan hadden ze een lage sociale status en werd er zelfs verteld dat ze gedeeltelijk afstamden van dieren en een verlengd stuitje (een staart) zouden hebben. De naam kalang ('afgescheiden') duidt erop dat ze een sociale *outcast*-positie innamen. Hoewel ze islamitisch waren, hielden ze afwijkende tradities in stand, zoals het verbranden van de beeltenis van een overledene op de duizendste sterfdag, een ritueel dat leek op crematies bij het Tenggervolk (Bromo) en in Bali. De Kalang trokken oorspronkelijk door Java en werkten als tijdelijke arbeiders aan de constructie van wegen, kanalen, boten, paleizen en steden (onder andere Batavia). Ze werden vooral ingeschakeld bij het ontginnen van woeste gronden. Waarschijnlijk vestigden de Kalang zich in de 17de eeuw op uitnodiging (of als krijgsvangenen) van sultan Agung in Kota Gede. Ze waren timmerlieden en houtbewerkers en werkten onder andere aan de constructie van gebouwen van het sulta-

19 Wooncomplex van Rudi Pesik

naat. In de 18de en 19de eeuw breidde de Kalang-gemeenschap in Kota Gede uit, vanwege de gunstige locatie in de buurt van twee vorstenhoven. Naast het bewerken van hout legden ze zich toe op handel in stoffen, het vervaardigen van metalen voorwerpen en sieraden en de verkoop van goud, zilver en edelstenen aan Javaanse adellijke families. Omdat ze niet in Kota Gede mochten wonen, bouwden ze hun huizen net over de rivier Gajah Wong, in de wijk Tegalgendu. Ze trouwden onderling en hielden zich afzijdig van het lokale culturele, religieuze en politieke leven. Goede relaties met de Javaanse vorstenhoven en het feit dat ze niet werden gehinderd door strikte islamitische regels (zoals het verbod op rentetrekken) zorgden ervoor dat enkele Kalang-zakenlieden aan het einde van de 19de eeuw monopolies wisten te verwerken in het pandjeswezen, het goederenvervoer en de handel in opium en diamanten. Dit bezorgde hen in korte tijd een fortuin. De zakenlieden gingen functioneren als financiers van de lokale adel en zelfs van Chinezen en westerlingen in de regio. Een bekend verhaal is dat van een rijke Kalang-ondernemer die zijn vloer met Nederlandse munten wilde plaveien. Om te voorkomen dat er op de beeltenis van de koningin zou worden

gelopen, gaf het gouvernement hier alleen toestemming voor als de munten op de zijkant zouden worden geplaatst. Hier had de zakenman uiteindelijk niet voldoende munten voor (of voor over). De Kalang-gemeenschap toonde zijn rijkdom door aan het begin van de 20ste eeuw enorme huizen te bouwen in Tegalgendu. Omdat ze niet gebonden waren aan lokale tradities en open stonden voor invloeden van buiten, gebruikten ze een extravagante mix van Javaanse en Europese bouwstijlen. Tijdens de onafhankelijkheidsstrijd (1945-1949) werden veel huizen van de Kalang-gemeenschap geplunderd door lokale bewoners en met het instorten van de economie na de Tweede Wereldoorlog verdween de groep grotendeels uit Kota Gede. Sommigen mengden zich met de lokale bevolking en verloren hun identiteit. Anderen vertrokken naar verre oorden. Hun huizen bleven leeg achter, raakten in verval of veranderden van eigenaar.

Het huis **Dalem Proyodranan** 20 uit 1927 (Javaans

Dalem Proyodranan

jaar 1857) is een goed voorbeeld van deze mix van Javaanse en Europese bouwstijlen. De grondvorm is die van een Javaans adellijk huis (*dalem*, *pringgitan*, *pendopo*), maar de verschillende ruimten kregen een andere functie. Het overdekte, open voorportaal was geïnspireerd op de entree (*kucung*) van de eetzaal in de *kraton* van Yogyakarta. De *pendopo* heeft een dak in *limasan*-stijl, maar is ook deels onder het schilddak in westerse stijl van het hoofdgebouw (*dalem*) geplaatst. Europese en Chinese invloeden komen tot uiting in het materiaalgebruik (plafonds uit België, kristallen lampen uit Tsjechië, glas-in-loodwerk, pilaren in Europese stijl, muurtegels uit China, Victoriaanse houten versieringen). Het huis werd tijdens de aardbeving van 2006 zwaar beschadigd en staat tot op heden leeg.

> Loop vanaf Dalem Proyodranan de hoofdstraat verder af naar het westen. Na enkele tientallen meters ligt aan de linkerzijde van de weg restaurant Omah Dhuwur (Jl. Mandorakan 252) in een Kalang-huis uit het begin van de 20ste eeuw.

Restaurant Omah Dhuwur 21 is gevestigd in een complex dat bestaat uit drie huizen aan de straatzijde, die duidelijke Europese

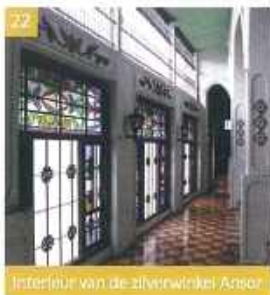
Restaurant Omah Dhuwur

kenmerken vertonen (klassieke pilaren, houten versieringen in art-decostijl aan de uiteinden van de daken, schilddaken in Europese stijl). Omah Dhuwur betekent letterlijk 'het hoge huis' en hiermee werd de locatie van het complex op een heuvel bedoeld. Rond 2000 werd het complex grondig gerenoveerd door zilverbedrijf HS (winkel en fabriek aan de overkant van de straat). Tijdens de renovatie werd zoveel mogelijk van de oorspronkelijke materialen en ornamentiek intact gelaten, zoals het glas-in-loodwerk, de natuurstenen plinten, het witte pleisterwerk en de terrazzo vloeren en pilaren. Aan de achterzijde van het huis staat op een lager niveau een complete Javaanse woning, bestaande uit *pendopo*, *pringgitan* en *dalem* (de bijgebouwen zijn tijdens de aardbeving van 2006 gesneuveld). De Europese gebouwen en de Javaanse woning vormden van oorsprong één wooncomplex.

> Loop de brug over naar de andere oever. De brug pas-

seert de rivier Gajah Wong, die de grens vormt van Kota Gede. Vroeger moesten rijk-tuigen hier worden achtergelaten, omdat Kota Gede alleen te voet mocht worden betreden. De wijk Tegalgedu begint aan de overzijde van de rivier. Meteen aan de linkerkant van de weg staat een groot Kalang-huis, waarin tegenwoordig zilverbedrijf Ansor (Jl. Tegalgedu 28) is gevestigd.

Het complex van **Ansor Zilver** 22 werd in het begin van de 20ste eeuw gebouwd door Pawirosuwarno, een van de rijkste zakenlieden van Kota Gede. Het complex vertoont een extravagante mix van bouwstijlen. In de straatgevel zijn zowel westerse elementen (klassieke pilaren en bogen, glas in lood, barokke versieringen), als Javaanse symbolen (*naga*, jasmijnbloemknoppen) te herkennen. Achter de gevel bevinden zich zowel westerse gebouwen, als een traditionele Javaanse woning (compleet met *pendopo*, *pringgitan* en *dalem*). In het interieur vallen vooral de stenen bogen, die de overgan-

Interieur van de zilverwinkel Ansor

gen tussen de verschillende delen van het huis vormen, en de authentieke tegelvloeren op. In het begin van de jaren negentig werd het complex grondig gerenoveerd, waarbij helaas onderdelen sneuvelden (een neoklassieke verbinding tussen hoofdgebouw en oostelijke bijgebouwen en een *pendopo*) en niet-originele elementen werden toegevoegd.

Een derde **Kalang-woning** 23 staat even verderop aan dezelfde kant van de straat (geen zichtbaar huisnummer), meteen na Narti's Zilver. Het is een privéhuis, dat momenteel leeg staat en wordt gerenoveerd. Ook dit huis vertoont een extravagante mix van bouwstijlen en vormt een van de meest uitbundige Kalang-woningen in Kota Gede. Het hoofdgebouw heeft de grondvorm van een Javaans huis, maar in de uitvoering zijn duidelijke Europese (art-deco-)invloeden te ontdekken. Een bijzonder detail is een ononderaardse tunnel achter in het complex. Hier werden ooit geld en andere waardevolle voorwerpen bewaard. Bij dit huis eindigt de wandelroute door Kota Gede.

Lucht in den Kalang-woning